

Het verhaal van ...

De bomen in het Karel de Stoutepark

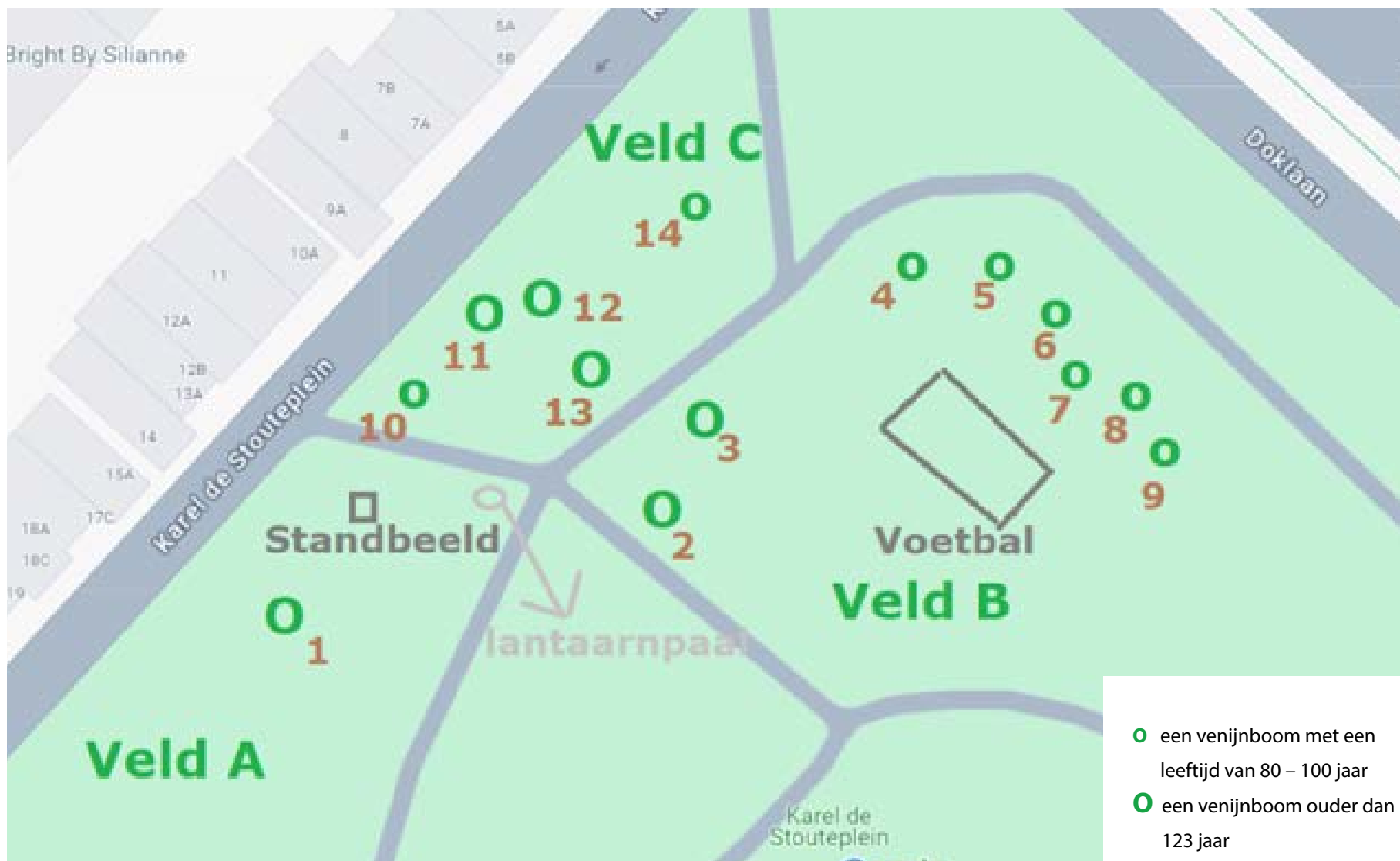
Detail schors
Venijnboom
(inheemse Taxus)

Inhoud

1. Inleiding	pagina 5
2. Over het onderzoek	pagina 9
3. Hoe komt het Karel de Stoutepark aan zijn naam?	pagina 15
4. Tijdlijn	pagina 19
5. Karel de Stoutepark - 1800-1900	pagina 25
6. Karel de Stoutepark - 1900-1925	pagina 35
7. Karel de Stoutepark - 1925-1940	pagina 49
8. Karel de Stoutepark - 1940-2024	pagina 57
9. Geschiedenis van de <i>Taxus baccata</i>	pagina 67
10. Toekomst Karel de Stoutepark	pagina 71
Bijlagen	pagina 75
Verantwoording en literatuur	pagina 84
Colofon	pagina 86

1 Inleiding

Plattegrond van het Karel de Stouteplein met de standplaatsen van de 14 venijnbomen (inheemse taxus).

Pascal liet Edith tijdens een voorverkenning bomenwandeling voor Natuurlijk Rotterdam (KNNV) in Oud-Charlois een onbekend stadspark zien: het Karel de Stoutepark. Hier staan niet alleen indrukwekkende platanen, maar ook 14 oude naaldbomen. Deze oude bomen hebben helaas niet de status en bescherming van een monumentale boom. De boomsoort is: de *Taxus baccata*. Ook wel inheemse taxus of venijnboom genoemd. Zijn hout werd in de prehistorie al gebruikt voor bogen.

De geschiedenis van het Karel de Stoutepark begon als particulier initiatief met de grondaankoop in 1852. Het doel was om hier een tuin in te richten met bijzondere bomen en planten in de Engelse landschapsstijl. Gebogen paden met een slingerend verloop om de indruk van oneindigheid te wekken en verrassingseffecten te creëren.

Helaas komen deze 14 oude, inheemse taxussen niet voor op de monumentale bomenlijst van de gemeente Rotterdam. Wij willen een draagvlak voor en erkenning van deze inheemse taxussen als monumentaal. Hiervoor hebben wij samenwerking gezocht met de Stichting Historisch Charlois.

Het Karel de Stoutepark is een cultuurhistorisch park waar vier officieel erkende monumentale bomen staan. Een plataan uit 1880 en nog een paar andere bomen die begin 19e eeuw geplant werden. De 14 wintergroene

venijnbomen werden eind 18e eeuw geplant en zijn net zo oud als de monumentale bomen. Ons streven is, dat deze inheemse taxussen ook de monumentale status krijgen.

In dit onderzoeksverslag tonen wij aan, waarom deze inheemse taxussen recht hebben op de status en de bescherming van monumentale bomen. Het mogen geen gemeentebomen zijn, die op elk gewenst moment gekapt kunnen worden. Alle oude bomen in het Karel de Stoutepark zijn verweven met de geschiedenis van hun omgeving. Dat levert verhalen op die kunnen bijdragen aan een nieuwe blik op het verleden en het heden.

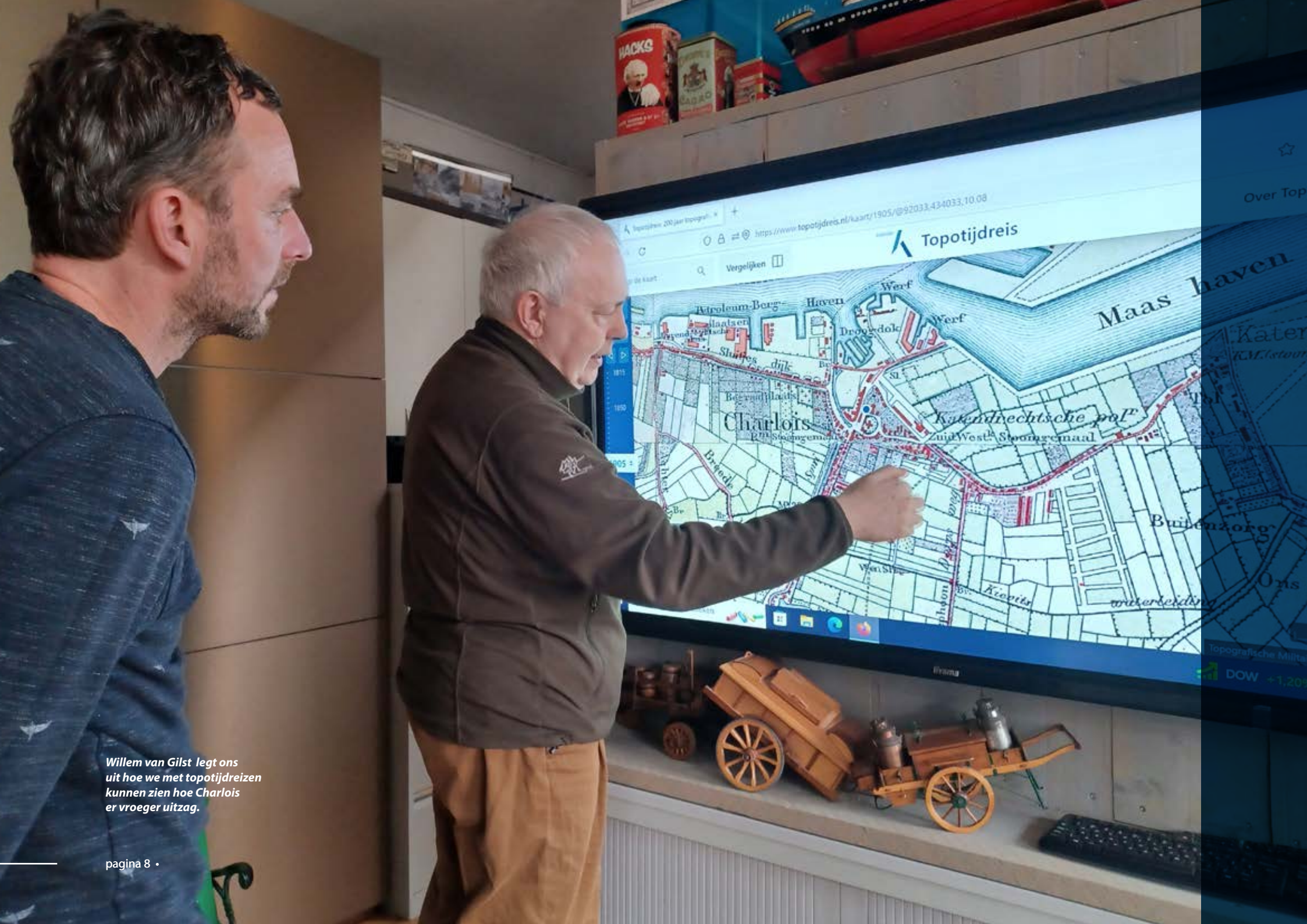
Alle oude bomen in cultuurhistorische parken of tuinen werden door iets (juridisch) of iemand (eigenaar) beschermd. Zo ook in het Karel de Stoutepark. Hoe? Dat is het verhaal van de oude bomen in het Karel de Stoutepark.

KNNV, afdeling Natuurlijk Rotterdam,

Edith Stuivenberg

Stichting Historisch Charlois,

Willem van Gilst

Willem van Gilst legt ons uit hoe we met topotijdreizen kunnen zien hoe Charlois er vroeger uitzag.

2 over het onderzoek

Een onderzoeksvraag bepaalt de onderzoeksrichting en het onderwerp. Onze onderzoeksvragen zijn: 1) Aantonen dat de 14 inheemse taxussen oud zijn en recht hebben op een monumentale status met de bijbehorende bescherming. 2) Hoe komt het dat er, ondanks de vele veranderingen in de omgeving, zoveel oude bomen in het Karel de Stoutepark staan. Bomen, die ouder zijn dan 100 jaar?

Alle oude bomen zijn verweven met de geschiedenis van hun omgeving. Zij zijn belangrijk voor de cultuur, geschiedenis en het straatbeeld. Oude bomen staan vaak op bijzondere plekken. Stukjes grond die al langere tijd met rust gelaten zijn. Hoe kan het toch, dat in een onbekend stadspark zoveel oude bomen staan, die ook nog eens drie herinrichtingen hebben overleefd?

Daarom gaan wij op zoek naar het verhaal van de oude bomen in het Karel de Stoutepark. Wij verwachten, dat de geschiedenis van deze oude bomen ons meer inzicht zullen geven in veranderingen die in Charlois hebben plaatsgevonden.

Wat ook verwondering en verbazing wekt, is het feit dat hier zoveel oude inheemse taxussen bij elkaar staan: veertien! De *Taxus baccata* is een inheemse conifeer, die al in onze prehistorische bossen voorkwam. Eeuwenlang werd de *Taxus baccata* uit de bossen verwijderd. Varkens en koeien werden de bossen ingejaagd om daar naar

eten te zoeken. Zij werden ziek van het eten van de *Taxus baccata* en stierven er soms ook aan. De wilde dieren in het bos, zoals de herten, hadden hier geen last. Daardoor was de *Taxus baccata* in de 19e eeuw zeldzaam. Het was destijds mode om in siertuinen en in een deel van een landgoed bijzondere bomen te planten. Dat waren exoten en...de zeldzame inheemse *Taxus baccata*.

In het Karel de Stoutepark staan een aantal van deze inheemse taxussen. Ergens in de 20e eeuw werden een aantal op 2,5 meter hoogte getopt. De hele kroon eraf gezaagd. Waarom? Dat toppen kun je vergelijken met het knotten van een knotwilg. Waarom werden deze oude, langzaam groeiende bomen in een stadspark geknot op een hoogte van 2,5 meter??? Een taxus is geen boomsoort die geknot wordt zoals een wilg, els, populier, eik.

Taxus baccata wordt nog steeds als struik in een wintergroene haag aangeplant. Als boom van ruim 140 jaar oud, zie je de inheemse taxus echter zelden.

Dit is wel de mooiste solitaire, inheemse taxus boom in het Karel de Stoutepark. Foto 2023.

Afbakening van de onderzoeksvraag

- Ontstaan van het Karel de Stoutepark/plein*, inclusief een stukje voorgeschiedenis.
- De veranderingen van de mens en zijn relatie met bomen in deze periode.
- De veranderingen die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de oude bomen in het Karel de Stoutepark.
- De ontwikkelingen van het stadspark in Nederland in vergelijking met de ontwikkeling van het Karel de Stoutepark/plein.

*Edith (KNNV Natuurlijk Rotterdam) samen met Aart (Bomenridders Schiedam) bezig met een bomenmeting van de solitaire *Taxus baccata* (vak A).*

** Het Karel de Stoutepark werd in 1910 het Karel de Stoutepark genoemd en na een grondige herinrichting rond 1930 het Karel de Stoutepark. Nog veel later het Karel de Stoutepark.*

Het zoeken naar informatie in de archieven van de gemeente Rotterdam. Links op de foto Pascal (KNNV Natuurlijk Rotterdam), rechts Willem, secretaris/penningmeester stichting Historisch Charlois en in het midden Theo de Bruin van de afdeling Concern Archiefdienst. Daaronder valt ook het openbaar groen.

Wie hebben aan dit onderzoek meegewerkt?

Het onderzoek naar de geschiedenis van de bomen in het Karel de Stoutepark werd uitgevoerd door Edith Stuivenberg van de KNNV Natuurlijk Rotterdam. Hieraan hebben meegewerkt: de Stichting Historisch Charlois en de gemeente Rotterdam, (Team Concern- en Archiefdienst van de cluster BCO). Wij bedanken ook de medewerkers van het Stadsarchief Rotterdam voor hun behulpzaamheid bij het zoeken naar informatie over de geschiedenis van het Karel de Stoutepark. Op de foto rechts worden de topografische kaarten van topotijdreizen bekeken in het gebouw van de stichting Historisch Charlois. Hun missie: *'Wie het verleden vergeet, verliest de toekomst'*

Het dorp Charlois 1788,
Stadsarchief Rotterdam

**Hoe komt het
Karel de Stoutepark
aan zijn naam?**

*Het Karel de Stoutepark
gezien naar de Doklaan.*

Vraag aan een Rotterdammer waar het Karel de Stoutepark ligt. Antwoorden: “In Leiden?”, “In Den Haag zeker? Het klinkt nogal Haags” of “Nog nooit van gehoord”. Ook Google Maps kan dit onbekende stadspark niet vinden; wel de Karel de Stoutestraat die eraan grenst. Wist u dat dit park rond 1900 is ontstaan door particulier initiatief? Reactie: “Dat kan heel interessant zijn! Daar ga ik kijken!”

Oud-Charlois is heel oud. De eerste bewoning was al voor het jaar 1200. Toen werd dit gebied regelmatig geteisterd door rivier overstromingen. Daarom gaf Karel de Stoute in 1460 de opdracht om dit gebied (heette toen polder Rijerwaert) te bedijken. Hij stelde daarbij twee voorwaarden:

- De ingedijkte grond kreeg de naam Charolais (later Charlois);
- In dit gebied moest een kerk gebouwd worden. Die oorspronkelijke kerk staat er niet meer. Op deze plek staat nu de 3e kerk: de Oude kerk Charlois.

Het 19e eeuwse welvarende Charlois was een agrarisch dorp met dijkwoningen Charlois

werd beschreven als een “mooi, gaaf en typisch kleidorp, met veel bouw- en weiland, tuingrond, boomgaarden en natuurschoon”. Vooraanstaande families uit o.a. Rotterdam hadden in de Katendrechtse polder en omgeving hun buitenverblijven voor de zomermaanden. Een soort vakantiegebied voor de rijken. Ook in de omgeving van de Oude Kerk in Charlois lagen stukken particuliere grond met bomen. In 1895 annexeerde Rotterdam de gemeente Charlois. Rotterdam had meer grond nodig voor woningen en uitbreiding van de havens.

Daar begint het verhaal van de oude bomen in het Karel de Stoutepark.

*Een KLM luchtfoto van
het Karel de Stoutepark
in 1926.*

4 Tijdslijn

1852

Koop grond voor een tuin met buitenverblijf door Arie Essenbrugge van der Hegge in de Katendrechtse polder. Deze grond staat geregistreerd als een weiland met bomen.

1883

De oudste plataan in het Karel de Stoutepark wordt op een topografische kaart afgebeeld met een groene stip. Registratie van een bijzondere boom in een groen gebied met bomen.

1896 – 1909

De omgeving van wat nu de oudste plataan is, werd geregistreerd als een buitenverblijf met tuin. De familie Essenbrugge van der Hegge was bekend door hun tuinen met bijzondere bomen. Het was een bomenrijk gebied waar welgestelden hun vrije tijd doorbrachten.

1905

In het archief van de gemeente Rotterdam werd informatie gevonden waaruit bleek, dat in 1905 gewerkt werd aan plannen voor de inrichting van een tuin met buitenverblijf.

1859

Arie Essenbrugge van der Hegge overlijdt. Volgens topotijdreis.nl staan er al veel bomen in het gebied waar nu het Karel de Stoutepark ligt.

1895

Rotterdam annexeert Charlois. Rotterdam had meer grond nodig voor havens en woningbouw.

1900

Bouwplannen. Er bestaat een plan van de gemeente Rotterdam om het buitenverblijf van de fam. Essenbrugge van der Hegge te bebouwen met straten en huizen.

Het Karel de Stouteplein in 1910. Prentbriefkaart stadsarchief Rotterdam. Plantsoen rond 1900 betekende: toegang voor wie geld had en met toestemming hier mocht verblijven.

1906

Definitief ontwerp voor de inrichting van een tuin met buitenverblijf. Er werden bomen en struiken aangeplant (archief van de gemeente Rotterdam).

1910

Het buitenverblijf (gebouw) is verdwenen. Het is nu een groen, omheind gebied met aan de randen bomen en struiken en een open gedeelte in het midden. Vanaf nu noemt de gemeente dit gebied: het Karel de Stouteplantsoen. In de volkstaal: de tuin van juffrouw van der Hegge.

1921

Simon Essenbrugge van de Hegge overlijdt en wordt in Charlois begraven.

1938

Volgens topotijdreis.nl staat er in het Karel de Stoutepark een muziekkoepel. Veel oude bomen werden voor deze herinrichting niet gekapt. Het is erg onwaarschijnlijk dat de gemeente Rotterdam de grond in eigendom had. Rotterdam wilde al vanaf 1900 dit gebied bebouwen. Had de gemeente Rotterdam dit gebied onder voorwaarden in beheer? Hierover is ook in het stadsarchief Rotterdam en in het archief van de gemeente Rotterdam niets te vinden. Had de fam. Van der Hegge vastgelegd dat 'hun bomen' niet gekapt mochten worden? Ging daarom de geplande woningbouw niet door?

Karel de Stoutepark 1941

1926

Luchtopname van Oud-Charlois. (zie pagina 18). Stadsarchief Rotterdam. Hierop is goed te zien, dat hier oudere bomen staan. De bouwplannen van de gemeente Rotterdam uit 1900 gingen niet door.

1929 – 1938

In deze periode wordt de helft van het Karel de Stoutepark op de topografische kaart ingetekend met witte vlakken, bestemd voor woningbouw. Het waren plannen, die nooit uitgevoerd werden.

1940 – 1945

De Tweede Wereldoorlog. Dichtbij het Karel van der Stoutepark stond het politiebureau. Aan de andere kant lag de Maas-tunneltracé, waar ook veel Duitsers door reden. De Duitsers gebruikten ook verschillende woningen rond het Karel de Stoutepark. De Duitsers hadden de kap van bomen verboden. Met zoveel Duitsers en mensen die de Duitsers hielpen, was het moeilijk om stiekem bomen te kappen. Waren de platanen al te dik om stiekem omgezaagd te kunnen worden? Het hout van de inheemse taxussen te hard om te zagen?

1945 – 1960

Het Karel de Stoutepark heeft een verblijfs-functie. In deze versteende omgeving kon men zich even wegwanen uit de dagelijkse, stenige omgeving. Er is weinig behoefte aan actieve recreatie. Een groene plek om te wandelen, tot rust te komen, de dagelijkse realiteit ontvluchten. Dat kon in het Karel de Stoutepark, maar nog beter aan de oevers bij het Waaltje.

1993

Een herinrichtingsplan: Plan Park to Park-route. Dit plan bleek niet uitvoerbaar. De upgrading van het Karel de Stoute Park was een belangrijk onderdeel van dat plan. Maar...de poen was op, geen herinrichting en....de bomen bleven staan.

1993 – heden

Het Karel de Stoutepark is relatief onbekend en wordt door omwonende enorm gewaardeerd. Vooral de oude bomen. Daar is jong en oud erg zuinig op. Die mogen niet weg!

1970 – 1990

Veel bewoners van Charlois waren naar de groeikernen vertrokken. De lagere huren trokken veel gastarbeiders aan. Zij gebruikte het Karel de Stoutepark om elkaar te ontmoeten. Ondanks de klachten van bewoners over hondenpoep en onveiligheid lagen lagen er mensen in het gras en er spelen kinderen. Een park met potentie, zo werd geconstateerd. Maar investeren deed de gemeente Rotterdam liever in andere stadsparken.

De toekomst?

Het bijzondere van het Karel de Stoutepark is, dat juist deze behoefte aan rust, ruimte en natuur generaties aan elkaar werden doorgegeven. Met kennis van een stukje stadsgeschiedenis kun je de sporen uit het verleden herkennen en waarderen. Door het delen van deze verhalen, ontstaat er ruimte voor nieuwe inzichten. De geschiedenis van het Karel de Stoutepark met zijn oude bomen is een blijvende inspiratiebron. Een inspiratiebron is ook Juffrouw van der Hegge. Als ongehuwde vrouw had zij een lage sociale status, maar was zij wel de beschermvrouw van de bomen in het Karel de Stoutepark van 1898 – 1958.

1789 – 1802 Titel van dit schilderij:
Het gezicht tussen Roon en Zareloos by
Rotterdam. Stadsarchief Rotterdam.

Karel de Stoutepark 1800 – 1900

De relatie tussen bomen en mensen

Al ver voor 1880 hadden de mensen bomen nodig voor bescherming tegen wind, zon, bescherming van waterwingebieden, bodemverbetering, voor brandstof, bouw hout of om er meubels en andere gebruiksvoorwerpen van te maken. Plastic bestond nog niet. Overal werden bomen geplant. Hoe een stad groen is ingericht werd bepaald door de historie van de stad.

Het ontstaan van het Karel de Stoutepark; een initiatief van een particulier

1852

Arie Essenbrugge van der Hegge koopt via de notaris weiland waar veel bomen stonden in de Katendrechtse polder. In dit gebied stonden veel bomen. Dat weiland is nu het Karel de Stoutepark. In dit gebied waren veel landgoederen en tuinen met buitenverblijf. Waren ze bezig een 'groene gordel' van landgoederen aan te leggen tussen Katendrecht en Charlois?

De familie Essenbrugge van der Hegge woonde aan de Schulpweg. Deze grond lag dichtbij hun woning. De aankoop van grond met bomen was een goede investering. Had de familie het veld met bomen tussen 1852 en 1896 in gebruik voor houtproductie voordat het een buitenverblijf met lusttuin werd? Wij weten het niet. Hier is verder geen informatie over te vinden.

Arie werd op 20 mei 1800 in Dordrecht geboren. Hij was chirurgijn, heel- en vroedmeester. Hij was 52 jaar toen hij op 11 augustus 1852 een weiland in de polder Charlois aan de Katendrechtse Lagendijk kocht. Hij betaalde hiervoor 3409 gulden³. De notaris was Reinier Hendrik van der Waijfort, standplaats Ridderkerk. Arie Essenbrugge van der Hegge overleed op 18 oktober 1859 en werd begraven op de Begraafplaats Charlois.

1859

Arie Essenbrugge van der Hegge overlijdt. Hij laat een vrouw en drie kinderen na. Zijn oudste zoon, Simon, is dan 29 jaar. Zijn zus en broer dan nog minderjarig: resp. 11 en 5 jaar. Vrouwen waren handelingsonbekwaam en mochten geen bankrekening openen, konden daarom ook niets kopen of verkopen, geen verzekering of overeenkomst afsluiten, enz. Vrouwen mochten wel boodschappen doen, maar het geld kregen zij van de man. Simon Essenbrugge van der Hegge moest dus alle zaken en belangen van zijn moeder, broertje en zusje behartigen. 10 jaar later trouwde Simon en ging wonen in de Zuidhoek in Charlois.

1855
Topotijdreis.nl

1861

Uit de akte Inboedelinventaris van 3 oktober 1861 blijkt dat de familie Essenbrugge van der Hegge een huis aan de Rietdijk bezat en een erf en boomgaard aan de Charloisedijk of schulpweg. Dat was dichtbij of grensde aan het huis en boomgaard wat de familie al in bezit had.

De zwart-witte militaire topografische kaarten werden tussen 1836 en 1856 gemaakt. Solitaire bomen werden op de oudste kaarten ook aangegeven, maar de daarvoor gebruikte zwarte stippen werden niet altijd in de legenda verklaard.

De zwarte stipjes in een grijs veld zijn boommakers of boomgaarden. Wat voor soort bomen is dan onbekend. Het konden ook fruitboomgaarden zijn.

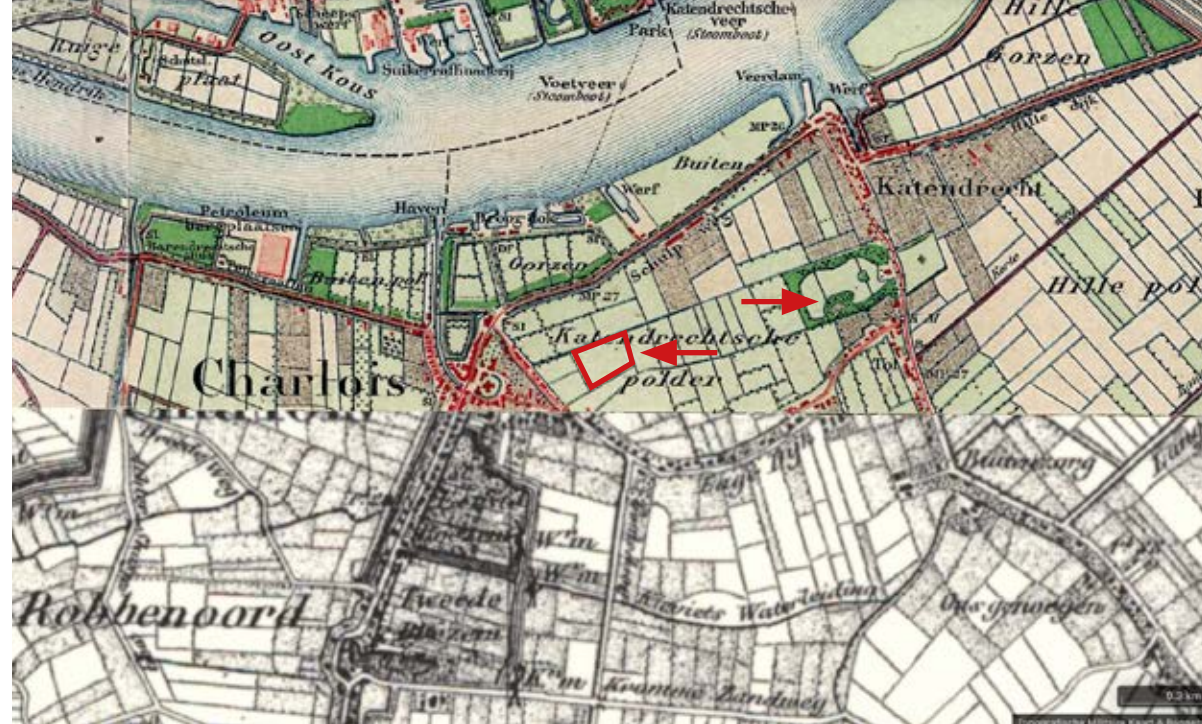
1855

De rode lijn is de Katendrechtse Lagendijk. Het rode vierkantje is de plek waar Simon Essenbrugge van der Hegge in 1852 een weiland kocht. Uit de inboedelinventaris blijkt, dat de Arie Essenbrugge van der Hegge met vrouw, Simon en nog twee jongeren kinderen aan de Schulpweg woonde. De Schulpweg ligt iets ten Noorden van het rode vierkantje. Vermoedelijk heeft Simon na zijn

huwelijk in 1868 het ouderlijk huis verlaten en is met zijn vrouw gaan wonen aan de Zuidhoek. Dat ligt iets ten zuiden van de Oude Kerk Charlois.

In dit rode veld zie je meerdere zwarte stipjes; bomen. Bomen voor een toekomstig tuin met buitenverblijf?

1883
Topotijdreis.nl

1880

In het rode vierkantje waar de rode pijl naar links wijst, is de plek waar nu het Karel de Stoutepark ligt. Groen staat voor een groen gebied. Dat kon een weiland zijn, maar ook een boomgaard. De gekleurde plattegrond is een nieuwe topografische kaart, die vanaf 1885 werd gebruikt. Het witte deel is nog de oude zwart-wit topografische kaart.

De zwart-witte militaire topografische kaarten worden vanaf 1885 in kleur gemaakt. Deze topografische kaarten met kleur worden de Bonne-bladen genoemd. Zij werden eerst

uitgegeven met de kleuren zwart (wegen), groen (weiland, bos) en rood (gebouwen). Later komt daar nog de kleur blauw bij: water.

In 1883 was dit gebied een (ruige) weide. Of in deze weide vee graasde, weten we niet. Op deze kaart wordt alleen het grondgebruiksverschil tussen bos-, wei- en bouwland aangegeven.

De groene stip onder de letter 'n' van 'Katendrechtsche', waar ook de rode pijl naar links eindigt, is een boom. Een boom op een topografische kaart? Dat was heel uitzonderlijk.

Dat was een belangrijkste element in dit gebied. Er kunnen dus wel meer bomen gestaan hebben, maar die worden niet meer ingetekend. Deze groene stip moet wel een bijzondere boom geweest zijn. Wij herkenden in deze groene stip de oudste plataan in het Karel de Stoutepark. Plantjaar 1880 – 1883.

Links van de pijl zie je een rood kruis. Dat is de Oude Kerk in Oud-Charlois. De rode pijl die naar rechts wijst, geeft een plek waar waar een voorname buitenplaats met lustpark en vijver

*Plataan in het Karel
de Stoutepark,
geplant in 1880.
Foto 2023.*

lag. De zwarte stipjes langs de rechte sloten zijn bomen.

Deze groen stip, een bijzondere boom geplant in 1880, is in 2023 de oudste plataan in het Karel de Stoutepark. Op de foto hieronder zoals hij er in 2023 eruit zag; 143 jaar later!

Platanen worden al vanaf 1550 aangeplant in landgoederen en dure buitenverblijven. Vanaf de 16e eeuw worden er in Nederland bomen gekweekt. Ook platanen. Van nature komen zij voor in Amerika en Azië. Platanen houden van vochtige bodems en rivieroeveren.

Het gebruik van historische kaarten

In de legenda de chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, uitgave 1897, staat een Verklaring van de tekens en kleuren. In de 19e eeuwse topografische kaarten werden solitaire bomen of stenen obstakels, zoals grenspalen getekend met een zwarte stip.

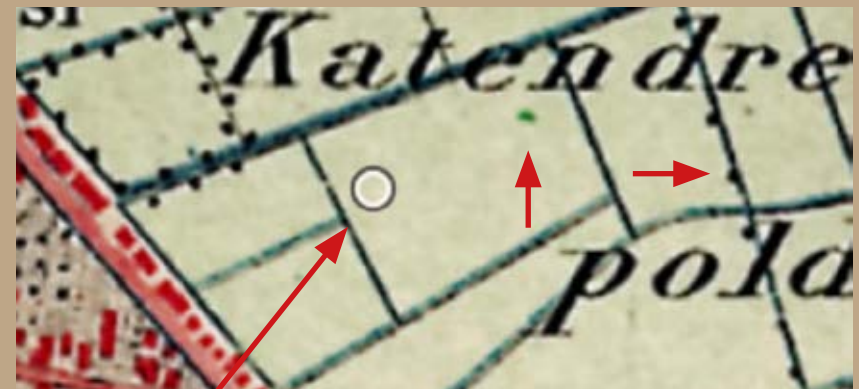
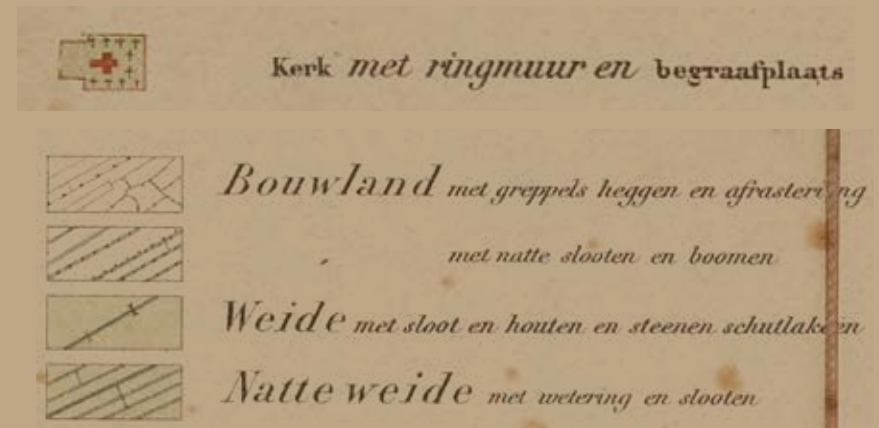
In de legenda werden deze zwarte stippen niet altijd verklaard; men vond dat nogal vanzelfsprekend. Voor het leger uit die tijd was het belangrijk om te weten waar bomen of grenspaaltjes waren. Hoge bomen en kerktorens waren bekende uitkijkposten voor het leger, maar soms ook lastige obstakels.

Op deze kaart zie je ook zwarte stippen. Het zijn bomen langs een weg of sloot. Die groene stip staat in een groen veld. Een grenspaal zou een zwarte stip geweest zijn. Het is dus een boom en ongetwijfeld een bijzondere boom. Bijzondere bomen werden door rijke mensen op bijzondere plekken aangeplant. Misschien waren er al plannen

om op deze grond een buitenverblijf met tuin te realiseren en werd deze boom alvast geplant? Deze groen stip uit 1880 staat op de plek waar een paar jaar later een buitenverblijf met tuin werd aangelegd.

1892 Tekening van een huisje aan de Hille Sluisjesdijk, Charlois.

Verklaring van de tekens en kleuren voor de historische kaarten uit deze tijd.

Op de topografische kaart zie je rond de kerk een grijs gebied met enkele rode blokjes en zwarte stippen. Zo werden boerderijen met een

boomgaard en moestuin op een kaart getekend. Een vergroting de vorige kaart uit 1883. Het cirkeltje geeft het Karel de Stoutepark aan. De groene stip en de zwarte stippen langs de sloten zijn nu wat duidelijker te zien. Het was waarschijnlijk een nat weidegebied met sloten

waar bomen langs stonden. Bomen langs een sloot hielden het water op zijn plek en zij leverden hout voor o.a. brandstof. Misschien waren het natte weidegebieden en daardoor minder geschikt voor koeien en ander vee? Wij weten het niet.

Het leven van de meeste mensen rond 1880

De mensen hadden geen elektriciteit, maar licht uit een olielampje. Geen verwarming op aardgas, maar hout en kolen voor de kachel. Stadsparken waren er toen niet. Mooie groene plekken met bijzondere bomen waren in bezit van de meer welgestelden. Er werd wel groen in de stad aangelegd, maar dat was alleen voor de rijken toegankelijk. Die moesten dat groen ook zelf onderhouden. Deden zij niet zelf natuurlijk; daar hadden ze een tuinman voor. Dat groen was er om de gegoede burgerij in de stad of dorp te houden. Het werd omschreven als: groene wandelweg, wandelplaats, wandelgang, wandelpad, etc. Vaak met een hek erom heen. Dus niet voor iedereen, niet voor alle lagen uit de bevolking toegankelijk. Er was een groot verschil tussen arm en rijk.

Zo leefden de armere mensen in die tijd. Later kregen zij een iets grotere woning en werden deze huisjes gebruikt als varkenshokken. Deze huisjes waren dus nog lang in het landschap te zien. De groene ruimte voor wie arm was: het

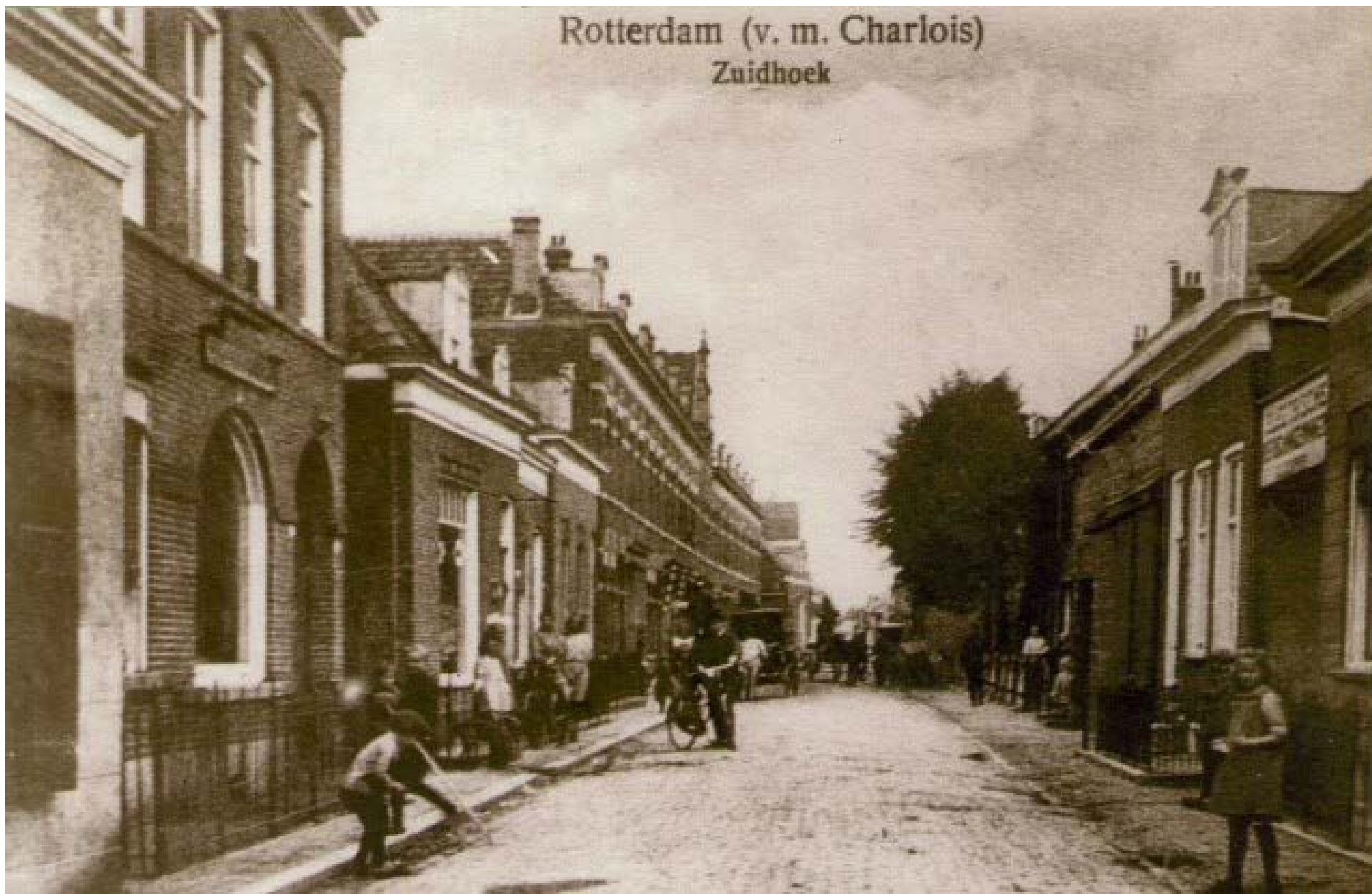
*Foto links:
Hofje den Boer bij
de Oude Kerk van
Charlois. De kerk
zie je nog op de
achtergrond.*

*Foto op pagina 33:
Zuidhoek rond 1900.*

woeste buitengebied. In deze omgeving waren dat moerassen en veengebieden. Deze gronden werden niet door de mensen gebruikt voor vee, land- en tuinbouw of bosbouw. Daar kon de natuur ook vrij zijn gang gaan. Dat werd gezien als ontoegankelijke gebieden; chaos. In de tuinen rond grote woningen en buitenverblijven van de welgestelden werd de natuur beheerst. Hier geen

‘chaotische’ wilde natuur die vrij zijn gang kon gaan, maar orde en netheid. Een lieflijk, vredig, sprookjesachtig landschap.

Rotterdam (v. m. Charlois)
Zuidhoek

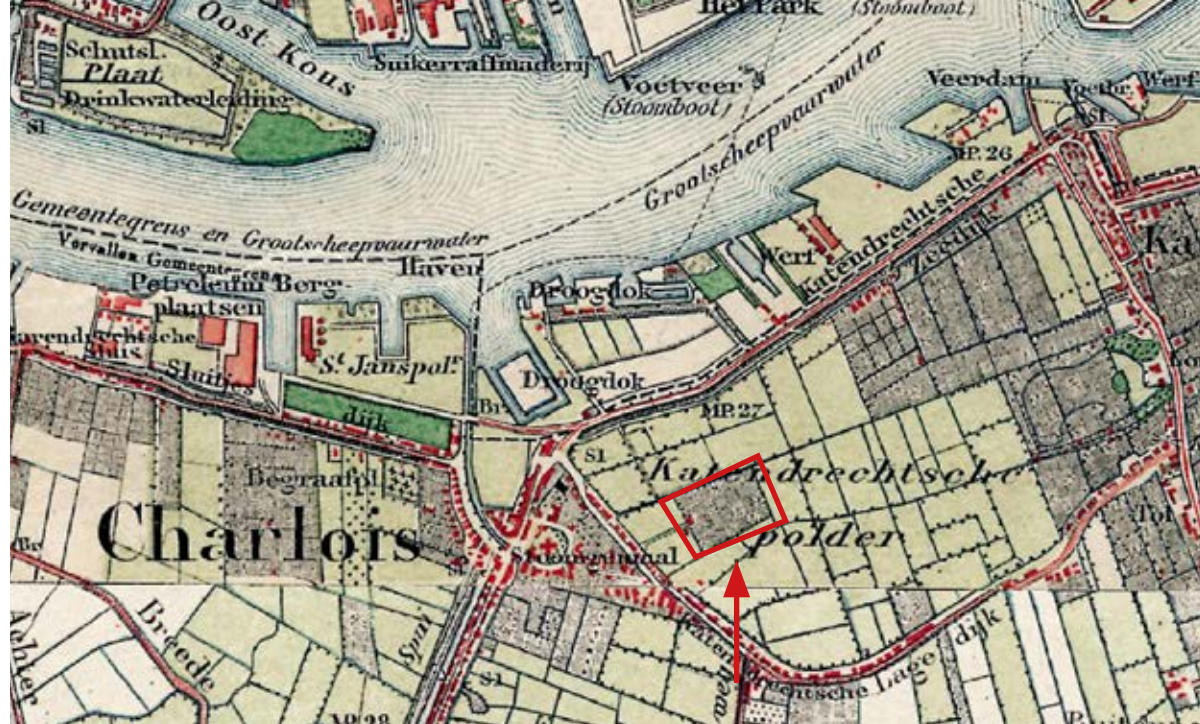
Rotterdam (Oud-Charlois)

Gouwstraat

Karel de Stoutepark 1900 - 1925

1896 – 1909.
 Binnen het rode
 vierkantje ligt de
 grond met bomen.
 Het Karel de
 Stoutepark was toen
 een bijzondere tuin
 met bomen.

1887. Op 14 juli 1887 verkoopt Simon Essenbrugge van der Hegge roerende goederen die hadden toebehoord aan zijn moeder, Maria Oosthoek. Zij overleed op 31 oktober 1886 en werd begraven op de begraafplaats Charlois.

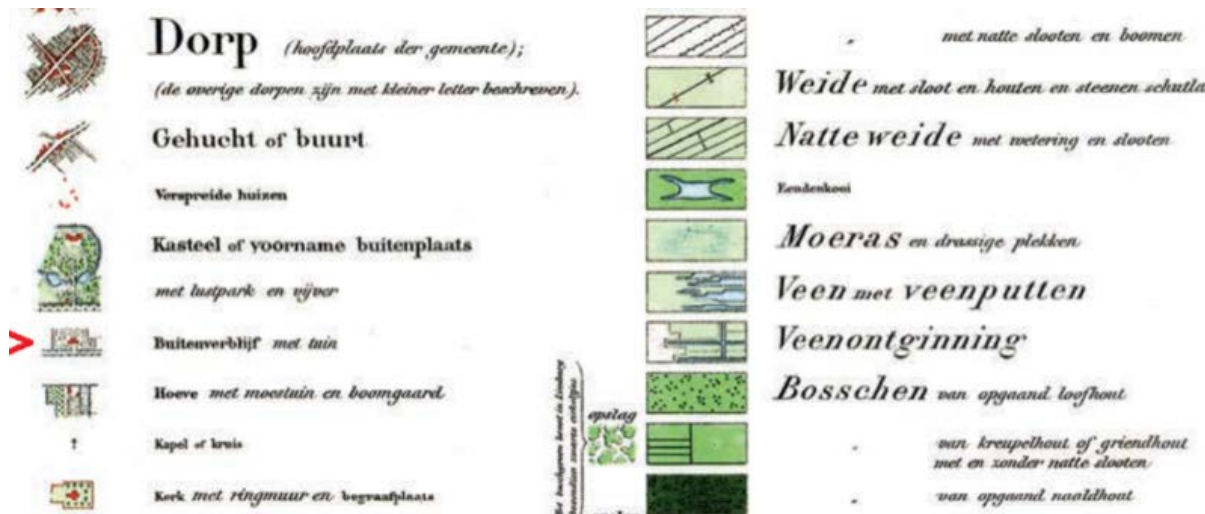
Simon was op 39-jarige leeftijd getrouwd met Ida Trijntje Maasdam. Zij kregen een jaar later een tweeling, maar eentje overleed bij geboorte. Zij woonden aan de Zuidhoek 60 in Charlois. Op 15 augustus 1898 overleed Simon

Johannes Essenbrugge van der Hegge. Hij werd begraven op de begraafplaats in Charlois.

Vanaf 1898 stonden mevrouw en juffrouw Essenbrugge van der Hegge er alleen voor.

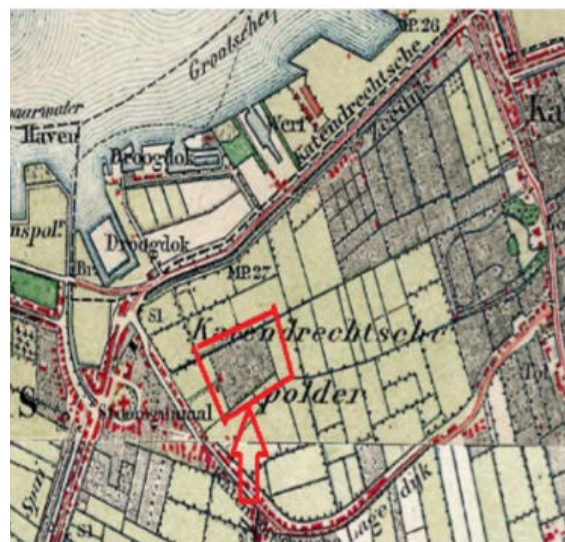
De mensen noemden hen: weduwe van der Hegge en juffrouw van der Hegge. Juffrouw, omdat de dochter niet was getrouwd of getrouwd geweest. Het woord juffrouw werd vroeger gebruikt om de (lage) positie van de ongehuwde vrouw in de samenleving te benoemen.

In 1852 had Simon Essenbrugge van der Hegge soort weiland met bomen gekocht en in 1880 een bijzondere boom geplant. De topografische zwart wit kaarten gaven het grondgebruik niet zo nauwkeurig weer; weiland of bos. De gekleurde topografische kaarten die daarna kwamen, zijn veel nauwkeuriger. In deze periode staat het grondgebruik van Essenbrugge van der Hegge nu niet ingetekend als een weiland. Het gebruik van het gebied wordt nu nauwkeuriger aangegeven en heeft het symbool gekregen: buitenverblijf met tuin.

Boven: Een gedeelte uit de legenda van topografische kaart zoals die in deze periode werd gebruikt.

Rechts: Een detail uit de topografische kaart van 1896. Je ziet rechts veel grijze gebieden met zwarte stipjes. Dat waren allemaal grote lusttuinen of lustparken met bomen van de welgestelden. Het rode vierkantje geeft aan dat in deze tuinen een gebouwtje stond. Dat gebouwtje werd een buitenverblijf genoemd. Deze buitenverblijven met een grote lusttuin speelden een belangrijke rol. Het was een soort vakantieverblijf van welgestelde stedelingen uit omliggende plaatsen.

Een buitenverblijf was niet voor permanente bewoning, maar om er overdag te verblijven. Het kon een behoorlijk groot gebouw van steen geweest zijn, maar ook heel klein, van hout; een prieeltje. Het kleinere rode blokje kan een schuurtje geweest zijn voor de tuinman met gereedschap voor het onderhoud? Op de erfgronden, langs sloten en wegen staan ook veel bomen. Er is slechts één toegangsweg naar de tuin met buitenverblijf van de familie Essenbrugge van der Hegge. Dat was in die tijd heel gebruikelijk voor een buitenverblijf met een tuin. De eigenaar had op een andere plek een woning. De familie Essenbrugge van der Hegge hadden een woning aan de Zuidhoek nr. 60. Dat was dichtbij hun tuin met buitenverblijf.

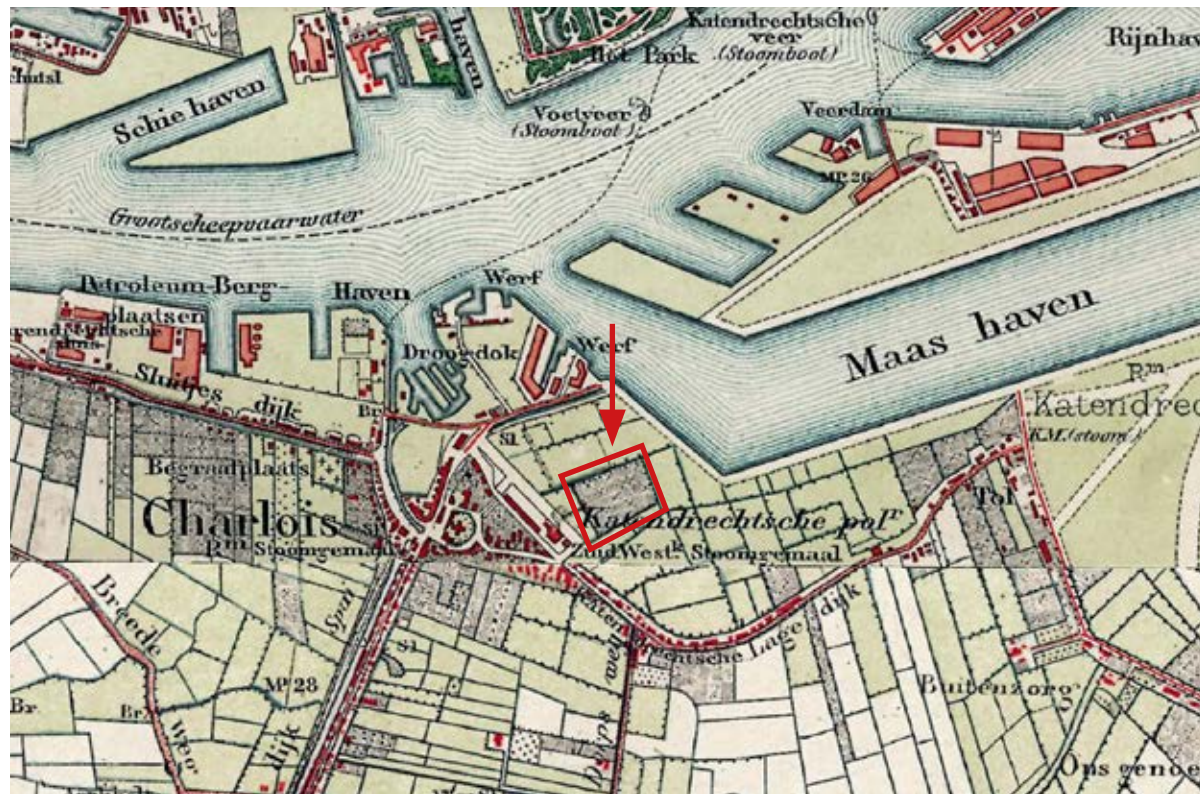
 Deze symbolen zijn blestekens en betekent: kappen. De bomen staan er nog wel, maar er zijn plannen om ze te kappen. Volgens topotijdreis 1896 worden de bomen met zwarte stipjes aangegeven (zie foto hier links). Volgens topotijdreis 1901 zijn deze zwarte stipjes vervangen door kruisjes, 'x', (zie foto op volgende pagina).

Een prentbriefkaart (hiernaast). Zuidhoek rond 1900. Op deze foto zie je rechts het huis van Essenbrugge van der Hegge. Daar tegenover hun tuin, die bij hun woning hoorde. De andere tuin lag een stukje verderop. Deze woningen werden bewoond door welgestelden. Bij deze woningen hoorden grote tuinen, die door een tuinman werd onderhouden. De Zuidhoek lag ietsje ten zuiden van de Oude Kerk Charlois.

Wat de familie Essenbrugge van der Hegge aangeplant heeft, weten wij niet. Er zijn geen beplantingsplannen gevonden. De familie was bekend vanwege hun bijzondere tuinen met bomen. Hiervan bestaan schilderijen. Slechts eentje is in het bezit van de Stichting Historisch Charlois.

Hiernaast: 1901. Rotterdam had in 1895 Charlois geannexeerd. Rotterdam had grond nodig om de havens uit te breiden en om woningen te bouwen. Alle grote tuinen met buitenverblijven zijn nu verdwenen. Op deze plekken ligt nu de Waalhaven. De rode pijl wijst naar het Buitenverblijf met tuin van mevrouw en juffrouw Essenbrugge van der Hegge. Opvallend is dat de zwarte stipjes – de bomen – zijn vervangen door kruisen. Dat symbool wordt al heel lang gebruikt om aan te geven dat de boom, waar zo'n kruis op staat, gekapt moet worden.

De Nederlandse elite uit die tijd kende een rijke tuincultuur met veel aandacht voor exoten. Op buitenplaatsen, landgoederen en tuinen met buitenverblijf staan vaak bijzondere boomsoorten. Begin 19e eeuw werd het ook mode om zeldzame inheemse bomen te planten. Bomen zijn het hoofdingrediënt van een park of grote tuin. Zij werden in een harmonieuze samenhang met andere struiken en planten geplant. De bomen uit die tijd werden uit zaad gekweekt en staan dus nog op hun eigen wortels. Door hun hoge kwaliteit en hun geschiedenis zijn ze een belangrijk onderdeel van ons groen cultureel erfgoed.

Het aanleggen van een buitenplaats met tuin was in die tijd voor eigen gebruik én een beleggingsobject. De grond behield zijn waarde. Op een landgoed kond de eigenaar jagen en jachtpartijtjes organiseren. De grote tuinen waren te klein om erin te kunnen jagen. Die tuinen werden ingericht met bijzondere bomen en andere planten om ermee te kunnen pronken. Het was een mannenwereld. De vrouwen stonden in principe onder voogdij van de man. Zij hadden

geen stemrecht, geen eigen bankrekening en voor alles moest toestemming aan de man gevraagd worden. Er waren echter uitzonderingen mogelijk: sommige welgestelde weduwen konden heel zelfstandig optreden en hun bezittingen zelf beheren. Zo kon de man voor zijn overlijden een volmacht tekenen, waardoor zijn vrouw toestemming kreeg om te handelen, contracten af te sluiten met de bank, enz.

Al vanaf de 18e eeuw was een buitenverblijf voor weduwen en alleenstaande oudere vrouwen een mogelijkheid om zich terug te trekken uit de maatschappij. Alleenstaande vrouwen uit de hogere klasse konden geen kant op. Ze hadden meestal geen werk en moesten zich door familieleden laten onderhouden. Bij gebrek aan ontwikkeling waren ze gedoemd te zoeken naar een zinvolle tijdsbesteding binnen de mogelijkheden die zij hadden. Dat was o.a. het beheren van een grote tuin. De kennis werd van de ene generatie op de andere overgedragen. Ongehuwde vrouwen hadden vaak het stigma 'zielig'. Zij telden niet mee. Hun positie was nog

Boven: Dorpsweg rond 1910. Het verschil tussen rijk en arm was groot. Maar... overal stonden bomen. Hout was goud.

Onder: een schilderij in bezit van de stichting Historisch Charlois. Schilder onbekend.

veel moeilijker dan die van de weduwen. Zij konden vaak niet zelfstandig wonen of werken en minnaars erop na houden was een schande. In hun tuin wilden zij geen pottenkijkers, maar rust vinden en plezier kunnen maken.

Daarvoor werden wintergroene struiken aangeplant; o.a. inheemse *Taxus baccata*. De taxus is jaarrond groen en werd vaak gebruikt voor dit soort erfafscheidingen. Bovendien was de *Taxus baccata* in de periode rond 1900 heel populair. Er waren in de grote tuinen met buitenverblijven al veel exoten bomen geplant. Als reactie daarop werd het trendy om een inheemse bijzondere

boom, een *Taxus baccata*, in de tuin te hebben. Met een hele rij inheemse taxussen maakte de eigenaar van de tuin veel indruk. Het verhoogde de status. Een tuin met bijzondere bomen levert aanzien en bewondering op. Vooral als die bomen oud waren.

In de volkstaal had de grote tuin een naam gekregen: de tuin van juffrouw van der Hegge. Zij beschikte over veel kennis hoe een tuin in te richten en te beheren. Juffrouw van der Hegge gaf de tuinman opdracht wat hij moest doen aan hoe. Die kennis moet niet onderschat worden. Helaas is veel van die oude kennis verloren gegaan.

1900

De gemeente Rotterdam had grond nodig om woningen te bouwen. Volgens een tekening bouwplan van de gemeente Rotterdam waren er voor een deel van de tuin van weduwe en juffrouw Essenbrugge van der Hegge bouwplannen ontwikkeld. De topografische kaart was al aangepast aan deze – door de gemeente Rotterdam – gewenste situatie.

Simon Essenbrugge van der Hegge was in 1898 overleden. Dacht de gemeente Rotterdam dat deze twee dametjes, een weduwe en een ongetrouwde vrouw nog wel, de grond en de bomen met enige druk wel zouden afstaan?

Bron: Oud-Charlois, Rotterdam woont. Het is helaas een vaag beeld, maar de rode pijl wijst naar het buitenverblijf met tuin van de weduwe en juffrouw van der Hegge. Er staat: Gemeentelijk plan ± 1900. Dwars op de Katendrechtse Lagedijk zijn straten getekend met witte vlakken daartussen voor de woningen.

Zij werden in de volksmond zo genoemd: weduwe en juffrouw. Om daarmee ook hun lage sociale status aan te geven. Dat was gebruikelijk in die tijd. Het waren geen dames. Dames waren getrouwde vrouwen. Zie pagina 46. Daar wordt uitgelegd waarom zij geen dames genoemd kon worden.

1905

In het archief van de gemeente Rotterdam werd informatie gevonden waaruit bleek, dat in 1905 gewerkt werd aan plannen voor de inrichting een tuin met buitenverblijf. In 1906 kwam er een definitief ontwerp en werden er bomen en struiken aangeplant. Voor deze en andere informatie hebben we het Stadsarchief en het archief van de gemeente Rotterdam geraadpleegd. Wij kregen van hen alle medewerking.

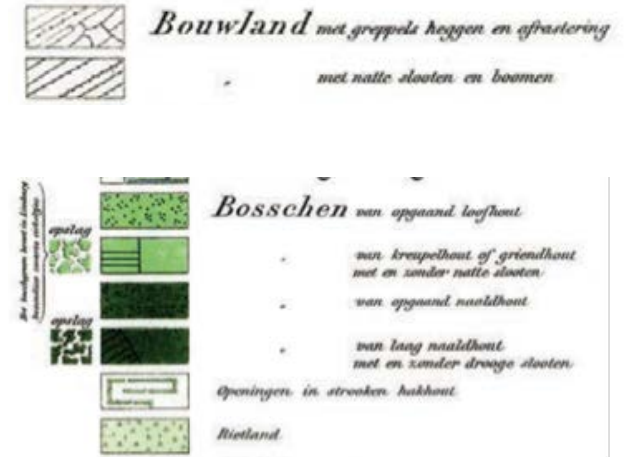
1910 - 1928

Topotijdreizen: het buitenverblijf (gebouwtje) is verdwenen. Het is nu een gebied met aan de randen 'Bos met opgaand loofhout' en een open gebied in het midden. Het kan geen juiste weergave van de werkelijkheid zijn geweest. Zo ontbreekt de boom die in 1883 werd geplant. Bovendien zie je een heel ander beeld op de foto's uit die tijd. Vanaf nu noemt de gemeente

Rotterdam deze grote tuin: het Karel de Stouteplantsoen.

Volgens de legenda zijn de groene stukken met zwarte stippen bos met opgaand loofhout. De witte vlakken geven aan dat hier plannen zijn voor het bouwen van woningen en wegen.

1910

Kreeg de gemeente Rotterdam de tuin van de de dames Essenbrugge van der Hegge in beheer voor het onderhoud?? Vroegen de dames van der Hegge of de gemeente voor het Karel de Stoutepantsoen toegangsgeld? Wij weten het niet. In het archief van de gemeente Rotterdam is geen overdracht, aankoop, overeenkomst, schenking of goedkeuring te vinden. Het was in die tijd heel normaal, dat er voor zo'n tuin toegang werd betaald. Je kunt dat vergelijken met de toegang die je nu ook betaald voor bijzondere tuinen en arboreta. Als de gemeente Rotterdam eigenaar van deze grond was geweest, hadden ze er ongetwijfeld woningen gebouwd en straten aangelegd volgens het plan uit 1900.

Het is waarschijnlijker dat de gemeente het gebied voor onderhoud in beheer kreeg. De van der Hegjes zullen ongetwijfeld voorwaarden hebben gesteld, zoals hier mag je geen woningen bouwen. De bomen mogen niet gekapt worden. De tuin werd 'openbaar'. Openbaar betekende in die tijd: opengesteld zodat andere mensen na betaling de tuin konden gebruiken om er van de rust en de natuur te genieten. Aan zo'n tuin

Foto: stichting
Historisch Charlois.

'open stellen' werden voorwaarden gesteld. Zoals toegang betalen, op de paden blijven en niet op het gras lopen. Dit soort eisen en voorwaarden werden soms notarieel vastgelegd óf door de gemeente ondertekend. Dat was overigens ook heel gebruikelijk en begrijpelijk. De eigenaren hadden een emotionele binding met hun bomen. Zij hadden er veel tijd en energie in gestoken. Met

de bomen was een bijzondere band ontstaan. Een boom was aangeplant als herdenking van een overleden vader, een dood geboren kind of ter gelegenheid van een huwelijk, enz.

De huidige stadsparken werden meestal niet door een gemeente aangelegd. Zij ontstonden doordat de eigenaar zijn tuin of landgoed open stelde voor

het publiek. De gemeente werd dan eigenaar van de grond, moest de beplanting onderhouden, maar mocht er niet op bouwen. Zo werd in 1948 de gemeente Rotterdam eigenaar van het landgoed de Tempel op voorwaarde dat het landgoed een publiek belang zou dienen.

*Foto: stichting
Historisch Charlois.*

Wij weten ongeveer wanneer de foto links werd gemaakt. Dat kunnen we zien aan de kleding; hoeden, drie-delig pak met vestzakhorloges. Deze mannen droegen ook geen klompen, maar schoenen. Het waren rijkere mensen, die over vrije tijd beschikten en toegangsgeld konden betalen. Op het gras werd niet gelopen; er stond

een afrastering omheen. Gouden regel in die tijd: op de wortels van bomen loop je niet! Vooral op warme dagen is dat heel slecht voor de wortels van bomen. Veel van dit soort kennis is verdwenen. Op de achtergrond kun je nog twee bomen zien. Het zijn best wel dikke bomen. Welke boomsoort is niet te zien. Maar al zouden het snelgroeende bomen geweest zijn, dan nog zijn deze bomen toch al gauw zo'n 60 jaar. Foto uit 1910 – 1920? Het woord plantsoen betekent tegenwoordig 'openbaar' gebied; voor iedereen toegankelijk.

Plantsoen rond 1900 betekende: toegang na betaling en daarna (soms ook nog met toestemming) hier zijn vrije tijd kon doorbrengen.

Ook van de foto daaronder is de datum ongeveer bekend. Er staat een hek rond het gebied. Aan de omvang van de bomen te zien, zou dit wel eens rond 1910 -1920 kunnen zijn.

1921

Weduwe Essenbrugge van de Hegge overlijdt op 17 maart 1921 en wordt in Charlois begraven. Juffrouw Essenbrugge van der Hegge bleef nog lange tijd wonen aan de Zuidhoek 60, in Charlois. Het zal voor haar best een zware taak geweest zijn om alleen, zonder haar moeder, de tuin en de bomen te beschermen tegen de bouwplannen van de gemeente Rotterdam. Juffrouw van der Hegge stond in Charlois bekend als een slimme vrouw. Een vrouw, waar de mensen respect voor hadden.

Juffrouw van der Hegge – M.J. (Marta) Essenbrugge van der Hegge

Maria Jacoba Essenbrugge van der Hegge werd op 19-07-1870 in Charlois geboren en was één van de tweeling. De andere tweeling overleed bij geboorte. Zij staat ook wel eens geregistreerd onder de roepnaam Marta. Zij overleed op 28-04-1958 in Rotterdam. Ook zij werd begraven op de begraafplaats in Charlois. Zij was ongehuwd.

Bij de stichting Historisch Charlois is bekend dat de familie van de Hegge een bijzondere tuin had op Charlois. Daar bestaan schilderijen van. Zij hadden ook personeel in dienst, waarvan een aantal bij de Stichting Historisch Charlois bekend zijn. In de periode waarin deze foto gemaakt werd, werkten voor juffrouw van der Hegge: de tuinman- Pieter de Jong (1892-1981), een kamermeisje- Alida Kalkman en een keukenmeid- Jaantje van Gelder. Pieter de Jongh had 4 schriftjes volgeschreven over zijn leven als tuinman bij juffrouw van der Hegge. Juffrouw Essenbrugge van der Hegge werd in de volkstaal genoemd: juffrouw van der Hegge.

*Juffrouw van der Hegge
en haar huishoudster van
Leeuwen, die tevens haar
gezelschapsdame was.*

Van de gezelschapsdame is bekend, dat zij nogal dominant was. Zij was soms ook woordvoerder voor juffrouw van der Hegge. Was dat misschien om haar te beschermen?

Waartegen?

Uit de verhalen uit die tijd, kun je het volgende opmaken. Juffrouw van der Hegge werd door de bewoners van Oud Charlois gerespecteerd omdat zij rijk, slim en een wilskrachtige vrouw met een zwakke gezondheid was. Aan dat laatste kan getwijfeld worden, want zij is best oud geworden; 88 jaar. Het moet geen gemakkelijke vrouw geweest zijn. De afstand tussen haar en de bewoners van Charlois met een laag inkomen, was groot.

Haar sociale positie was afschuwelijk. 'Nette' dames waren getrouwd of moeder en hadden als taak de opvoeding en het huishouden of de omgang met dienstbodes. Arbeid was een gevaar voor het huwelijk en moederschap. Een ongehuwde vrouw... daar was iets mee aan de hand. Die wilde

blijkbaar niemand. Een ongetrouwde vrouw telde daarom niet mee, was gedoemd om weg te kwijnen. Geen mogelijkheden voor opleiding en betaalde arbeid. Wel een zeer lage sociale positie en geen maatschappelijke functie.

Hier krijg je echter niet de indruk dat deze vrouw een wegwijnend, zielig stompertje was. Integendeel zelfs. Zij ging niet veel uit, maar als ze weg ging, wist niemand waar naar toe. Haar kennis over tuinen, bomen en andere planten was bekend. Dit is een vrouw die in staat geweest zou kunnen zijn om bouwplannen van de gemeente in haar tuin te dwarsbomen. Zij had hiervoor de capaciteiten, veel vrije tijd, geld en voldoende motivatie. Een vrouw met een lage sociale positie strijdbaar in een mannenwereld uit die tijd! Daar kun je respect voor hebben.

.Foto: Stichting
Historisch Charlois.

De tuin met het bekende prieeltje van Mej. M.J.v.der
Hegge, wonend aan de Zuidhoek. Op de voorgrond het Spui.
K 2.2.3

De relatie tussen bomen en mensen 1900 – 1930

Het hout van de bomen was belangrijk voor brandhout, gereedschap, bouw materiaal, enz. Bomen waren voor de boeren een houtfabriek met voedsel voor mens en dier. Voor de rijkere mensen waren bomen een bron van inkomsten (duurzaam hout) en een status symbool. Vooral met exotische en bijzondere inheemse bomen

kon de elite pronken. Voor de inrichting van deze grote particuliere tuinen en landgoederen was de Engelse landschapsstijl populair. Een romantisch landschap met veel exotische beplanting. Voor de romantische wandelingen legden zij goed begaanbare wandelpaden aan. Bomen, struiken en andere planten groeiden op plekken, waar de eigenaar zij wilde hebben. Landschapsinrichting als een soort kunstuiting. "Schilderen met bomen,

struiken, planten en waterpartijen." Iets van deze tuinstijl zie je nu nog in het Karel de Stoutepark terug: slingerpaden, solitaire bomen en een bomen in een rijbeplanting.

Het leven van de mensen in deze periode in Charlois

In Rotterdam breidde de haven- en industriecomplexen zich uit. Er waren veel nieuwe werknemers nodig. Daardoor steeg tussen 1890 en 1910 het aantal inwoners van 200.000 naar 425.000. Rotterdam had echter gebrek aan goede woningen. In Rotterdam Zuid werden nieuwe arbeiderswijken gebouwd voor de hoge migrantenpopulatie van arbeiders uit de naastgelegen provincies. Ook in Charlois, rond de Oude Kerk. Maar niet de tuin/plantsoen van de weduwe en juffrouw van der Hegge! Die bouwplannen gingen niet door!

Karel de Stoutepark 1925 - 1940

Het ontstaan van stadsparken in Nederland

Steden kunnen niet zonder bomen en ander groen. Al in de zestiende eeuw plantten stadsbesturen bomen en soms ook ander groen aan in hun stad. Vooral langs grachten en wegen. Die bomen zorgden voor verkoeling, frisse lucht en moesten voorkomen dat welgestelden buiten de stad gingen wonen. In de zeventiende eeuw begonnen (meestal) particulieren men met de aanleg van 'openbare' wandelingen en wandelplaatsen. Met 'openbaar' werden niet de mensen uit alle lagen van de bevolking bedoeld, maar alleen de welgestelden. Rond de 'openbare' wandelplaatsen stond een muur of hek. Mannen en vrouwen droegen speciale wandelkleding. Men bleef netjes op de paden en bewonderde het groen op een afstand. De inrichting was meestal de Engelse landschapsstijl; romantisch, slingerende paadjes, vijvers, solitaire bomen, beelden, een enkel bijzondere bouwwerkje, kortom: geïdealiseerde landschapjes. Natuur en cultuur waren gescheiden. Vrije natuur,

de wildernis dat was voor buiten de stad. Dat was chaos. Stadsgroen was netjes en ordelijk en alleen toegankelijk voor de mensen die de entree konden betalen.

Het woord plantsoen betekent tegenwoordig 'openbaar' gebied; voor iedereen toegankelijk. Plantsoen rond 1900 betekende: toegang voor wie

geld had en met toestemming hier zijn vrije tijd kon doorbrengen.

Democratisering van de 'openbare' stadsparken

Rond 1900 ontstaat in Duitsland op grote schaal een 'volksparkbeweging'. In de 19e eeuw waren er in Duitsland al enkele volksparken; toegankelijk voor burgers en arbeiders. De Volksparkbeweging

Charloïssche
Kerksingel 1905.

1930
Topotijdreis.nl

1930

wilde een grote sociale tuin, waar iedereen overal kon komen. Dus geen gedeelte alleen toegankelijk voor arbeiders, of alleen voor welgestelden. Rond 1900 komen er ook volksparken in Nederland. De Duitse invloeden zijn in de inrichting dan duidelijk zichtbaar. Het stadspark moest functioneel zijn. Het volk moest in contact kunnen komen met kunst, cultuur en had behoefte aan rust en recreatie in een groene omgeving. Uitingen van kunst, cultuur en recreatie mochten de oorspronkelijke functie van het groene gebied, de rust, niet verstoren. De inrichting bestond vaak uit een groene parkachtige omgeving met beelden, een muziekkoepeel, speelplaatsen voor

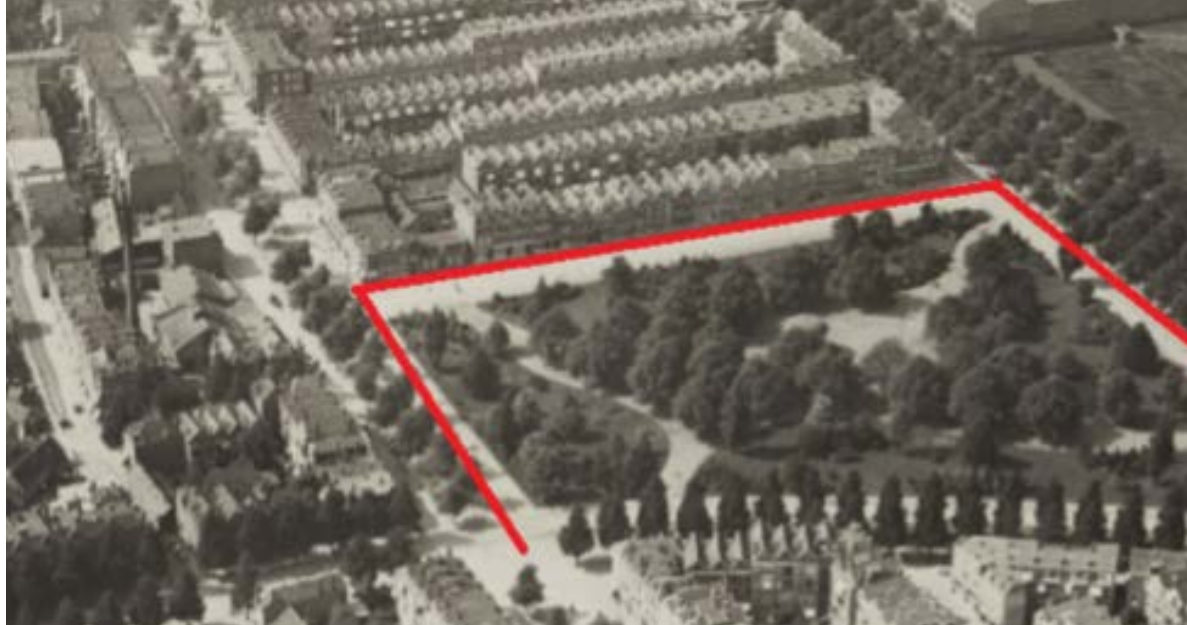
kinderen, wandelpaden en mogelijkheden om te kunnen fietsen roeien en kanovaren. Het stadspark ontstond meestal langs één van de volgende routes:

1. Herbestemming van buitenplaatsen, landgoederen en productiebossen. De eigenaar stelde de tuin of het park open voor het publiek of het particuliere bezit verviel aan de gemeenschap.
2. Herinrichting van voormalige aard-, bol- en vestingwerken of stadswallen en kasteelruïnes tot (stads)wandelpark of plantsoen; de zogenaamde singelparken of -plantsoenen,
3. Nieuw ontworpen stadsparken.

Nieuwe bouwplannen. In 1900 had de gemeente Rotterdam plannen om in het noordelijke deel van de tuin van juffrouw van der Hegge, het Karel de Stouteplantsoen, woningen te bouwen. Deze plannen gingen om onbekende redenen niet door. In 1930 ontwikkelde de gemeente Rotterdam opnieuw bouwplannen, maar nu voor het zuidelijke deel van de tuin van juffrouw van der Hegge/Karel de Stouteplantsoen. Ook deze bouwplannen gingen, alweer om onbekende redenen, niet door.

Binnen het zwarte vierkantje ligt de tuin met bomen van juffrouw van der Hegge. De gemeente had deze tuin rond 1915 (?) een andere naam gegeven: het Karel de Stouteplantsoen.

1926. Luchtopname van Oud-Charlois. Stadsarchief Rotterdam. Collectie luchtfoto's.

Volgens topotijdreis.nl zag de tuin van juffrouw van der Hegge, (het Karel de Stoutepantsoen) van 1930 – 1937 er zo uit. De vlakken rood geven de bebouwing weer. Voor de witte vlakken zijn er bouwplannen: straten en woningen. De woningen stonden toen nog niet zo heel erg dicht op elkaar als nu. Dit waren duidelijk plannen. Er was geen sprake van een kaal bouwterrein. Een luchtfoto uit die tijd laat zien, dat alle bomen er nog staan.

Binnen de rode lijnen (hierboven) ligt het Karel de Stoutepark. Op de voorgrond de Wolphaertsbocht in het midden, en links de Boergoensevliet. Rechts de Boergoensestraat, op de achtergrond links de Dokhaven met de gemeentelijke droogdokken, en rechts de Doklaan en de Maashaven. Uit het zuidoosten. Op deze luchtfoto is goed te zien, dat hier oudere bomen staan. De taxussen die in 1900 in het Karel de Stoutepantsoen waren geplant, kunnen nu tussen de 30 en 50 jaar oud zijn. Over

het algemeen is een *Taxus baccata* boom met een hoogte van 6 – 7 meter, 30 – 40 jaar oud.

1928

Invoering van de wet natuurschoon.

Doel behoud van natuurschoon en voorkomen van versnippering door de grond als nalatenschap te verdelen over de erfgenamen. Belastingvoordeel voor de eigenaar op voorwaarde dat zijn gebied geheel of gedeeltelijk wordt opengesteld, een minimale oppervlakte moet hebben, gedeeltelijk bestaat uit bos, een aaneengesloten gebied vormt, etc. Een landgoed moet 5 ha groot zijn, maar een voor een historische buitenplaats was 1 ha of een deel ervan, ook voldoende.

Vanaf 1900 – 1938 heeft de gemeente plannen gehad om de tuin van de weduwe en juffrouw van der Hegge te bebouwen. De druk van Rotterdam op vooral juffrouw Essenbrugge van der Hegge zal ongetwijfeld groot geweest zijn. Hadden de gemeente Rotterdam en deze vrouw rond 1910 een soort compromis bereikt? Geen buitenverblijf met tuin, maar ook niet bouwen op deze grond. Dan maar een tuin die toegankelijk is voor meerdere mensen en door de gemeente Rotterdam wordt onderhouden? Hoopte de gemeente zo t.z.t. goedkoop aan bouwgrond te kunnen komen? Ongehuwde vrouw, geen kinderen, geen inkomen uit betaalde arbeid en volgens de geruchten een zwakke gezondheid?

Pas in 1938 zijn er volgens topotijdreis.nl geen bouwplannen meer. Het is een volkspark met een muziekkoepel. De muziekkoepel is het rode blokje binnen het zwarte vierkant, waar de pijl naar toe wijst. De naam Karel de Stouteplantsoen wordt nu veranderd in: het Karel de Stouteplein.

In het archief van de gemeente Rotterdam is geen overdracht of aankoop van het Karel de Stouteplantsoen/plein of park te vinden. Het is heel goed mogelijk, dat de gemeente Rotterdam het gebied voor een gering bedrag in onderhoud kreeg, onder voorwaarden dat het alleen als 'gemeenschapsoord' gebruikt mocht worden. Dit soort voorwaarden was voor eigenaren bij schenking of overdracht waren in die tijd heel

gebruikelijk. Zo kocht de gemeente Rotterdam het landgoed de Tempel onder de voorwaarde dat de tuin in zijn bestaande vorm behouden en onderhouden werd. De gemeente had belang bij behoud van bomen in een boomloze omgeving. Onderhoud van landgoederen en grote tuinen werden voor de eigenaren vaak te duur of door nalatenschap teveel versnipperd. Bij overdracht van de grond aan een gemeente waren de meest bekende voorwaarden dat de bomen niet gekapt mochten worden. De eigenaar van de bomen had er ook een emotionele binding mee. Die boom was aangeplant ter gelegenheid van een geboorte of als herdenkingsboom bij een overlijden, hoorde bij het ontwerp van de tuin, enz. enz. Juffrouw

van der Hegge zal , als (oud?) eigenaar van deze bomen, tijdens haar leven 'haar bomen' wel in de gaten gehouden hebben. Ook dat was ook heel normaal, wanneer dit schriftelijk was vastgelegd. Dat zou wel eens de reden kunnen zijn, waardoor Rotterdam dit gebied niet kon bebouwen en de bomen bij herinrichtingen niet gekapt werden. Het is heel aannemelijk dat juffrouw van der Hegge de beschermvrouwe was van deze tuin met deze bijzondere bomen. Zij stierf in 1958 en was toen 88 jaar.

Een aanwijzing voor deze veronderstelling is te zien aan een aantal getopte taxussen. Als men vroeger om juridische redenen een boom niet

kon kappen, dan werd zijn kroon eraf gehaald. Dan was het juridisch geen kap en de boom ging dan meestal toch wel dood. Tegenwoordig staat 20% van de kroon verwijderen gelijk aan kap. Zie bijlage Taxus baccata.

De Duitse invloeden zijn in de inrichting van het Karel de Stouteplein duidelijk zichtbaar. Het stadspark in de Duitse stijl moest functioneel zijn. Kunst, cultuur en recreatie in een groene omgeving, die de beleving van rust en natuur niet mochten verstoren.

Foto boven: Muziekkoepel op het Karel de Stouteplein. De rode pijl wijst naar een boom die door de vorigen eigenaren waren geplant. Een boom die de herinrichting overleefd had. Wanneer de muziekkoepel in het plantsoen op het Karel de Stouteplein klaar voor gebruik was, is onduidelijk. Ergens tussen 1935 en 1938.

Foto onder: Een Ansichtkaart, jaartal onbekend. Er staat nog steeds een hek rond het Karel de Stouteplein. De bomen hebben een behoorlijke omvang. Vergelijk deze bomen maar eens met de mensen die op het bankje zitten. Dit is geen jonge aanplant met een stamomvang van 10 – 20 cm. Een Noorse esdoorn met een stamomvang van 40 cm kan geschat worden op 14 jaar. Ook bij deze herinrichting zijn de oude bomen blijven staan. Bron: <https://bomenwerk.com/bomenonderzoek/boomleeftijdsbepaling.html>

1934 Prentbriefkaart met 3 verschillende afbeeldingen van Oud-Charlois, voorstellende:
1. Kerk aan de Charloisse Kersingel. 2. Muziekkoepel op het Karel Stouteplein. 3. Waaltje aan de Kromme Zandweg.

Het was de derde muziekkoepel in Rotterdam. In juni 1913 verschenen er twee stukjes in het Rotterdams nieuwsblad waarin geklaagd werd dat er nooit muziek gespeeld werd. De muziekkoepels aan de andere kant van de Maas werden veelvuldig gebruikt en werden ook druk bezocht. De muziekkoepel was er vooral om de lokale muziekverenigingen een podium te bieden. De zes Charloisse muziekverenigingen hebben daar echter nauwelijks gebruik van gemaakt. Zij vonden zichzelf niet goed genoeg om vaak op te treden.

De relatie tussen bomen en mensen

De vooroorlogse generatie 1910 – 1940 was vooral plichtsgetrouw, bescheiden, sober, spaarzaam en berustend. Het gezag van kerk en staat is bijna absoluut. Het geloof is belangrijk. Vrouwen zorgden voor de kinderen en dienden de man. De man was op zijn werk gehoorzaam en moest tevreden zijn. Er werd hard gewerkt en er was weinig behoefte aan actieve recreatie. Mensen hadden meer behoefte aan rust, ruimte en natuur die zin in en rond de eigen woning niet konden

vinden. Een groene plek om te wandelen, tot rust te komen, even de dagelijkse realiteit ontvluchten. Die vonden zij in het Karel de Stouteplein en aan de oever van het Waaltje.

Karel de Stoutepark 1940 – 2024

1939

Wij hebben de meerstammigheid van de taxus op deze foto vergeleken met de solitaire, meerstammige taxus van nu. Meerstammige bomen hebben een grillige stam die altijd herkenbaar blijft. Zowel de standplaats als de grillige vorm van deze meerstammige boom komt overeen met de solitaire Taxus baccata boom, anno 2023. De boom op de foto is de solitaire taxus in 2023!

Ook als volwassen boom blijft de Taxus baccata meerstammig. Eigenlijk is het een hoofdstam met vergroeide zijstammen. Het zijn traag groeiende bomen die heel erg oud kunnen worden. Wel 700 jaar en nog veel ouder. De jonge stammen worden wel dikker, maar veranderen niet van plek. Daardoor blijft de vorm van de stammen ook altijd herkenbaar. Ook 123 jaar later!

Het zijn echt de erg trage groeiers. Jonge taxussen groeien slechts in de lengte met 10 – 20 cm per

jaar. De stam groeit in de dikte met slechts 2 – 3 cm. Oudere bomen groeien niet meer in de hoogte. Hun stamomvang groeit nog maar met 0,5 cm tot 0,1 cm per jaar!

1940

De Duitsers hadden Nederland bezet. Voor de Rotterdamse bomen brak een zware tijd aan. Zij werden vernield door de bommen en gekapt voor brandhout. Na de oorlog waren er niet veel bomen meer in Rotterdam. Het was een boomarme, stenen stad geworden. Een stad zonder kleur en leven. Vogels zagen ze toen ook niet veel meer in de stad.

Op 10 mei 1940 waren de Duitsers in de omgeving van Charlois – vliegveld Waalhaven - geland. Zij gingen over de Boergoense Vliet naar het centrum van Rotterdam.

1940 – 1945

Dichtbij het Karel van der Stouteplein stond het politiebureau. Dar werd bemand door Duitsers

1940 Doklaan
richting Brielselaan

of Nederlanders die zich als bezetter gedroegen en de Duitse opdrachten uitvoerden. Aan de andere kant lag de Maastunneltracé, waar ook veel Duitsers door reden. Voor de Duitsers was de Maastunnel was een belangrijke verbinding. Er werd op Zuid niet veel gebombardeerd en zeker niet in de omgeving van de Maastunnel. Dat wil niet zeggen, dat Charlois geen last had van de Duitsers en de Nederlanders die met hen samenwerkten. De mensen waren bang voor hen, omdat zij zo wreed waren. Aan het einde van WOII werden in heel Rotterdam bomen gekapt voor brandhout. Maar niet in de buurt waar Duitsers regelmatig langs kwamen. De Duitsers hadden het kappen

van bomen verboden. Wie gesnapt werd, werd opgepakt en meegenomen naar het politiebureau. Het politiebureau stond dichtbij het Karel de Stouteplein. De weg naar de Maastunnel werd door de Duitsers veelvuldig gebruikt. Overal in Rotterdam werden bomen in de buurt van Duitsers of hun medewerkers niet gekapt. Dat zal de reden geweest zijn, waardoor de dikkere bomen in het Karel de Stouteplein zijn blijven staan. De mensen durfden hier alleen bomen om te zagen waar je niet veel tijd voor nodig had. Bovendien was transport van een dikke boom ook erg opvallend. Waarschijnlijk waren de bomen die door de familie Essenbrugge van er Hegge geplant waren, al in omtrek te dik om stiekem omgezaagd te kunnen worden. Je zou dus kunnen zeggen, dat in de periode 1940-1945 de Duitsers, door hun kapverbod en vaak ook handhaving daarop, deze oude bomen beschermd hebben.

01-05-1949

De oorlog was voorbij en het Karel de Stouteplein had een herinrichting nodig naar de inzichten van die tijd. De oude inrichting Duitse stijl werd

Luchtfoto rechts:
Karel de Stouteplein
15 05 1950
Maker van deze foto is
onbekend.

aangepast met Amerikaanse invloeden. Het Amerikaanse Modernisme was na de bevrijding in 1945 trendy. Er kwam een waterpartij en een zandbak voor de kinderen. Veel jonge aanplant en bij deze herinrichting bleven de oude bomen, die de oorlog overleefd hadden, staan.

Rotterdam had niet veel bomen meer en wilde uiteraard de bomen die de oorlog overleefd hadden, niet kappen. Het ontwerp kon best wel aan de bestaande situatie (de oude bomen) aangepast worden.

Spelende kinderen en ouders op het speelterrein aan het Karel de Stouteplein. Geen kunstuiting in de vorm van een beeld. Voor kunst moest je aan de andere kant van het water zijn. De bewoners van Charlois hadden weinig behoefte aan actieve recreatie. Het leven was zwaar en er werd hard gewerkt. Er was meer behoefte aan een groene plek om te wandelen, tot rust te komen, even de dagelijkse realiteit ontvluchten. Die vonden zij een beetje in het wat kale Karel de Stouteplein, maar vooral bij het Waaltje, wat toen veel groener was.

1958

Juffrouw Essenburg van der Hegge overlijdt in Rotterdam en wordt in Charlois begraven.

Met deze grafsteen is aangetoond, dat mevrouw M. J. Essenbrugge van der Hegge een binding had met Charlois. Zij was hier geboren, had hier geleefd en werd hier begraven. Wij begrepen al niet waarom zoveel oude bomen in het Karel de Stoutepark bij herinrichtingen niet waren verdwenen. Meestal worden bomen bij een herinrichting

Foto links:

Bron: <https://www.online-begraafplaatsen.nl/graf/398819/608377/Martha-Jacoba-van-der-Hegge-1870-1958>

Foto rechts:

1959

gekapt. Mevrouw Essenbrugge van der Hegge heeft hoogstwaarschijnlijk met haar eisen bij schenking of overdracht van het beheer van haar tuin, 'haar' bomen behoed voor kap. Dat is de enige verklaring waardoor deze oude bomen bij herinrichting beschermd en behouden bleven. Vooral omdat er wel degelijk plannen waren om er woningen te bouwen. Nu begrijpen wij ook, waarom wij in het stadsarchief en in het archief van de gemeente Rotterdam geen overdrachtspapieren konden vinden.

De voornamen Marta en Maria worden nogal eens door elkaar gehaald. De geboortedatum en de datum van overlijden blijven echter hetzelfde. Marta was haar roepnaam?

Eigenlijk mogen wij deze mevrouw Essenbrugge van der Hegge wel dankbaar zijn. Wij mogen wel aannemen, dat dankzij haar inzet het Karel de Stoutepark zich kon ontwikkelen tot een mooi stadspark met zeer oude bomen. Een groene omgeving waar mensen innerlijke rust vinden en die mensen met elkaar kan verbinden.

Rond de Oude Kerk Charlois werden woningen gebouwd. De oude kern en de daarmee verbonden historische linten en dijken werd ingekapseld. Tussen de oude bebouwing kwam grootschaliger nieuwbouw. In het Karel de Stoutepark zie je een rood vierkantje: de muziekkoepeel. Het gebouwtje langs de weg is het café Paviljoentje.

De relatie tussen bomen en mensen

In de oorlog waren bijna alle bomen uit Rotterdam gekapt voor de kachel en om nog wat aan de kachepotte huizen te kunnen repareren. Een stenen stad

Foto boven:
Topotijdreis.nl 1960.
 De zwarte pijl wijst naar
 het Karel de Stouteplein

zonder groen... daar hadden de mensen last van. Zij moesten de oorlog verwerken en zonder groen was dat veel moeilijker. Van groen en bomen knap je op. Daarom plantte Rotterdam na de oorlog veel snelgroeïende bomen aan, zoals: wilg, populier en els. Alleen op beeldbepalende plekken werd een boom geplant met een decoratief blad.

Het aantal auto's was enorm gestegen. Die enorme stijging kwam doordat de middenstand ook auto's gingen kopen. Een boom voor je deur was voorheen een status, maar die moest nu concurreren met de auto.

1960

Stadspark: je even wegwanen uit de dagelijkse, stenige omgeving.

Voor 1960 werkten de mannen in de havens of in de fabrieken en brachten de vrouwen vrijwel alle tijd thuis door. Zij hielden zich bezig met het huishouden, de opvoeding van (elkaars) kinderen en onderhielden de sociale contacten in hun buurt. Men voelde zich gebonden aan de buurt, vooral omdat ook de familie er nog woonde. Iedereen

had een laag inkomen en men had elkaars hulp en gezelligheid nodig. Buiten de buurt voelde men zich niet prettig; men had daar geen contacten. Het was voor hen een onbekende omgeving die zij ook niet leerden kennen door geringe vervoersmogelijkheden. De man verdiende het geld en hij was de baas in huis. Het stadspark was het enige groen in deze stenige omgeving. Men kon zich even weg wanen uit de dagelijkse omgeving.

1980

Stadspark voor het overbruggen van cultuurverschillen.

Veel bewoners van Charlois waren naar de groeikernen vertrokken. Daar was het beter wonen; een mooiere, nieuwe woning in een mooie leefomgeving. verdwenen. De muziektent en het kikkerbad waren slecht onderhouden en werden weinig gebruikt. Zij werden verwijderd. De lagere huren trokken veel gastarbeiders aan. Het gebruik en de beleving van de ontmoetingen in het stadspark veranderde. Maar één ding bleef hetzelfde: de behoefte om andere mensen te kunnen ontmoeten en rust in een groene omgeving. Dat is in al die decennia niet veranderd.

De achtergebleven bewoners van Charlois wisten niet hoe zij met deze veranderingen om konden gaan. De tegenstellingen en de taalbarrière waren moeilijk te overbruggen. Het park werd in die tijd ook als onveilig ervaren, mede door disco-gangers, junks en zwervers. Ondanks de klachten van bewoners over bijvoorbeeld hondenpoep, kale

Boven: 1976 Vrouw loodst hond richting ingang hondentoilet aan het Karel de Stouteplein in Oud-Charlois.

Onder: 05 05 1984 Intercultureel buurtfeest in het Karel de Stoutepark, Rotterdam. Foto: stadsarchief Rotterdam

plekken en onveiligheid werd het park op een mooie zonnige dag in juni door een aantal mensen gebruikt; mensen liggen in het gras en er spelen kinderen. Conclusie rond 1990: desondanks een plek met meer potentie! Een plek met potentie... dat betekent nieuwe inrichtingsplannen.

1993

Er werd een plan ontwikkeld om een Park to Park-route te maken van de Euromast via de tunnel en het Karel de Stoute Park naar het Zuiderpark. Dat bleek niet uitvoerbaar. De upgradering van het Karel de Stoute Park was nou net een belangrijk onderdeel van het 'Halt' van Charlois' en de Park to Park-route. Maar helaas...de poen was op, geen herinrichting en....de bomen bleven staan.

Het bijzondere van het Karel de Stoutepark is, dat juist deze behoefte aan rust, ruimte en natuur generaties aan elkaar werden doorgegeven. Deze oude bomen kunnen ons helpen om ons verleden en heden beter te begrijpen. Elke generatie heeft

zijn eigen kenmerken, maar de behoefte aan rust, ruimte en natuur keerde steeds weer terug. Wij zijn slecht in het achterom kijken. De geschiedenis van deze bomen zijn voor ons lessen, waar wij veel uit kunnen leren. De geschiedenis van het Karel de Stoutepark met zijn oude bomen is een blijvende inspiratiebron.

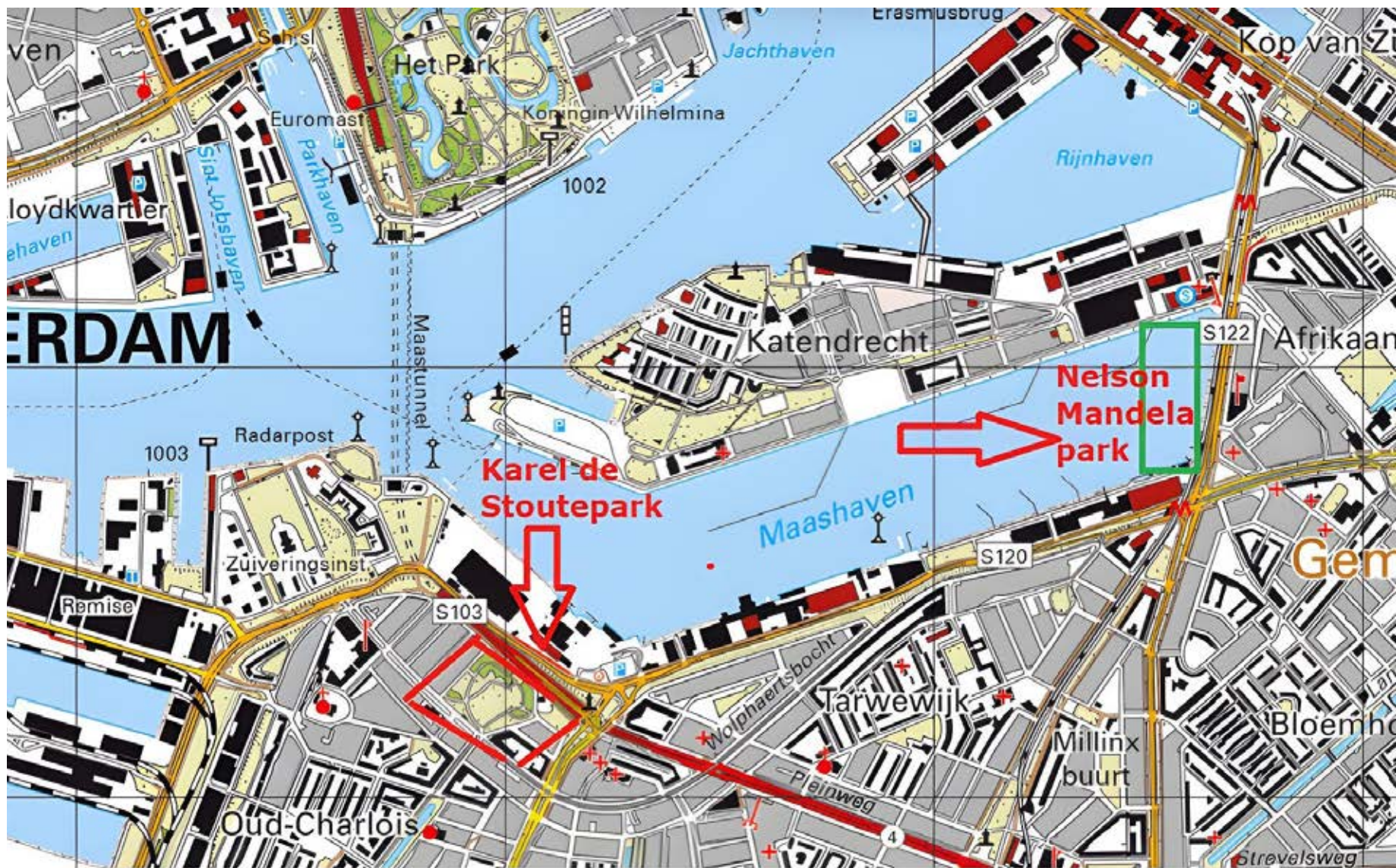
De toekomst?

Met kennis van een stukje stadsgeschiedenis kun je de sporen uit het verleden herkennen en waarderen. Door het delen van deze verhalen, ontstaat er ruimte voor nieuwe inzichten.

Foto: De omvang van de meerstammigheid van een taxus in het Karel de Stoutepark.

Plattegrond: Topotijdreizen 1928?? De Maashaven werd in 1910 gegraven waarvoor veel buitenverblijven met tuinen en al hun bijzondere bomen, 700 woningen en boerderijen moesten verdwijnen. Het enige buitenverblijf met tuin én bomen uit die tijd is het Karel de Stoutepark met zijn oude, imposante bomen.

Geschiedenis van de *Taxus baccata*

De taxus leefde al 140 miljoen jaar geleden. Toe de dinosaurussen uitstierven, bleef de taxus leven. De taxus heeft uitzonderlijk goed hout. Het taxus hout is sterk, soepel, buigzaam en duurzaam. Onze voorouders maakten er speren, pijlen bogen van. De *Taxus baccata* had in de geschiedenis van de mensheid een belangrijke rol. Het was een levensboom omdat hij ook in de winter groen was en zichzelf kan vernieuwen. Maar het was ook een onheilsboom. Hij is giftig is voor mensen en hun vee.

Boven: Jagers-verzamelaars
Rechts: Engelse longbow schutters

Het hout van de taxus is heel geschikt voor het maken van speren en bogen. De oudste speer van taxus hout is 150.000 jaar oud. Tussen de 12e en de 16e eeuw had het Engelse leger militaire macht dankzij hun manshoge bogen; de longbows. Daarvoor werden in heel Europa veel taxusbomen gekapt en naar Engeland getransporteerd. De pijl van een longbow had een bereik van 350 – 400 meter en kon een harnas en een schedel doorboren. De longbow was zelfs effectiever dan de eerste vuurwapens in de 15e en 16e eeuw. Eind 16e eeuw moest het Engelse leger op vuurwapens overgaan. Er waren te weinig taxusbomen, om met een longbow te kunnen schieten, was een jarenlange training nodig en de vuurwapens werden beter.

In de eeuwen daarna werd de taxus verwijderd omwille van zijn giftigheid voor het vee. Een klein beetje taxus kon geen kwaad. Dan ontstond een langzame gewenning. Paarden hadden hier echter meer moeite mee. Het probleem was vooral in de winter, wanneer het vee geen ander groen voedsel konden vinden. Dan aten ze veel te veel van de taxus. Wilde dieren, zoals herten, kunnen er tegen wanneer zij van jongs af aan af en toe taxus eten. Vogels eten de bessen en zorgen voor de verspreiding.

Rond 1900 was de oorspronkelijke taxus is een van de zeldzaamste boomsoorten. Ook in dorpen en steden waar paarden als vervoermiddel werden

gebruikt, mochten geen taxussen groeien. De taxus werd als bijzondere boom aangeplant op begraafplaatsen en in siertuinen. Op landgoederen groeiden ook taxussen. Daar werden de paarden dan gehouden in een omheind grasland en konden ze niet bij de taxus komen. Een mooi voorbeeld is de Taxus baccata op het Eendrachtsplein. Die mocht daar in 1947 geplant worden, omdat het paard al door de auto was vervangen.

De wilde, autochtone Taxus baccata is zeldzaam, maar de gekweekte is nog steeds populair. Meestal aangeplant in een haag. Uitgegroeid tot een boom, zie je hem zelden. Hij groeit ook wel erg

langzaam: lengte groei is 10 – 20 cm. per jaar! in een tuincentrum vind je meerdere soorten taxus. Dat zijn gekweekte inheemse taxussen of kruisingen. Vooral de Japanse taxus werd met de inheemse Taxus baccata gekruist. Deze kruisingen hebben een andere naaldkleur en groeivorm. De taxussen in het Karel de Stoutepark hebben allemaal de kenmerken van de inheemse Taxus baccata.

Naalden: 15 – 18 mm lang, 2 mm breed, bovenzijde glimmend groen, onderzijde licht groen, top is spits; heeft een stekelpuntje.

Knopschubben: stomp

Bladnerf: aan beide zijden opliggend (niet gegroefd)

Twijgen: groen

Stammen, takken: roodbruine, schilferende bast.

Andere kenmerken van de Taxus baccata

Hoofdstam met vergroeide zijstammen.

Bloei: februari-half april, kegeltjes in de oksels van de naalden aan de nieuwste twijgen. Mannelijke bloei met geel gekleurde bolvormige kegeltjes.

Boomgrootte: 1e grootte, 10 – 15 m.

Kroonbreedte: gemiddeld 12 m. Wordt gauw breed, maar houdt meestal een spitse top.

Groeisnelheid: 10 – 20 cm per jaar

Maximale hoogte: 15 – 20 m.

Maximale breedte: 12 – 15 m.

De Taxus baccata verdraagt geen verharding. De taxus de inheemse soort die goed bestand is tegen variatie in groeiomstandigheden. Hij kan jaarrond CO₂ vastleggen, groeit op verdichte bodems en heeft veel minder last van luchtvervuiling dan andere inheemse soorten.

De verjonging in het Karel de Stoutepark lijkt dominant, maar hij kan samengroeien met andere (schaduw)planten. Vroeger ging de verspreiding door lijsters en merels. Die vlogen maar een kort stukje en poepten dan de zaden weer uit. Tegenwoordig zorgen de halsbandparkieten voor verspreiding over langere afstanden.

Leeftijdsbepaling van de taxus.

Als je de plantdatum niet weet, is een leeftijdsbepaling van een oude taxus erg moeilijk. Een oude taxus heeft een holle stam. Bovenin de stamkoker vormt hij luchtwortels. Die groeien naar beneden en als ze de bodem raken, wortelen ze zelf. Zo kan hij een nieuwe stam maken en zichzelf vernieuwen.

10 Toekomst Karel de Stoutepark

Het leven van een boom valt of staat met zijn groeiplaats

Er is een wens om het Karel de Stoute te upgraden. Mede door de ontwikkeling van het Nelson Mandelapark zullen mensen dit met het Karel de Stoutepark te verbinden. Voor de toekomst kan daarom verwacht worden een nieuw ontwerp; gerommel in de bodem met schade aan de wortels. In dat geval moet gevreesd worden voor de toekomst van alle oude bomen in het Karel de Stoutepark.

Gebruikers van het park willen meer bloemetjes, waarmee ook de biodiversiteit versterkt wordt. Over een ding is iedereen het wel eens: de oude bomen moeten blijven staan en mogen geen schade oplopen. Dan maar geen recreatie of andere wensen die over enkele jaren toch ook weer verouderd zullen zijn. De rust in het park is belangrijker. Reactie gebruiker: *“Dan maar het laten zoals het nu is”*. Cultuurhistorie is een belangrijke pijler.

Het Karel de Stoutepark wordt ecologisch beheerd. Helaas weet niemand mij te vertellen wat dat inhoudt. *“Er blijven tegenwoordig wat meer plantjes staan”, “Ik zie geen verschil”* of *“Nee hoor, hier werkt een aannemer die de bomen snoeit”*.

Vooruitlopend daarop hebben wij alvast wat aanbevelingen opgesteld.

Beoogd effect/doel

Doel is te komen tot een gedragen plan, zowel bij het gemeentebestuur als bij de inwoners en belanghebbenden. Een plan, waarmee de biodiversiteit wordt versterkt met behoud van de oude bomen met hun oude bosgrond en de rust in deze drukke, versteende omgeving.

Aanbevelingen voor visie en beheer

De grootste schade die men aan bomen kan aanrichten is een visie die voor 10 jaar is vastgesteld. Bomen kunnen in deze omgeving 300 – 400 jaar mee gaan. *Taxus baccata* zelfs nog

Het Karel de Stouteplein, Google maps 2023

veel langer. Vanwege de lange levensduur van bomen is voor het beheer van bomen een lange termijnvisie nodig.

Gewenste ontwikkeling voor de komende 50 jaar:

- De bomen zijn leidend.
- Handhaven van de huidige ruimtelijke hoofdingeling
- De natuur zijn gang laten gaan en uitgaan van wat er al groeit.
- Daar waar nodig, de diversiteit en biodiversiteit van het Karel de Stoutepark bevorderen, passend bij de oude bomen en de door hen ontwikkelde oude bosgrond.
- Handhaven en verbeteren van de speelgelegenheden voor de kinderen door natuurvriendelijker ontwerp en gebruik van natuurlijke materialen (wens van de gebruikers van dit park).
- Handhaven opruimplicht hondenpoep. Afvalbakken voor hondenpoep.
- Passende recreatie, d.w.z. recreatie die de rust niet verstoort en geen schade aan de bomen of de bodem veroorzaakt, zoals grondverdichting.

De ouderdom van de bomen in het Karel de Stoutepark zijn vergelijkbaar met de bomen in het Park aan de andere kant van het water. Dat park is een erkend Rijksmonument. Festivals en grote evenementen zijn hier niet toegestaan. Het Karel de Stoutepark is iets jonger (1880), maar als het om de oude bomen gaat, vergelijkbaar.

De interactie tussen schimmels, bomen en andere planten.

Bruine lijnen (foto hierboven): de schimmeldraden, die de moederbomen met de jonge boompjes verbinden. Moederbomen hebben veel wortels, die met verschillende soorten schimmels samenwerken. Deze schimmels maken lange draden en vormen zo een groot ondergronds

netwerk. Dat netwerk zorgt voor communicatie tussen bomen en transport van voedingsstoffen. Deze schimmels zorgen voor een gezonde bodem en gezonde bomen. Bij bodemverdichting gaat het bodemleven en de bodemschimmels kapot. Bomen kunnen niet overleven in een verdichte bodem. Herstellen van een eenmaal verdichte bodem is niet of maar beperkt mogelijk.

In het bosgedeelte staan de wintergroene bomen (taxussen). Zij herbergen veel vogels en insecten. Zij vinden hier een goede foerageer-, broed- en schuilplaats. Vleermuizen gebruiken deze en de andere bomen tijdens hun nachtvluchten als oriëntatiepunt.

Aanbevelingen

Uitgangspunt: de natuur zijn gang laten gaan en uitgaan van wat er al groeit.

In het Karel de Stoutepark staan veel taxussen van verschillende generaties. Blijkbaar was deze grond en omgeving voor deze soort zeer geschikt voor natuurlijke verjonging. De taxus baccata groeit in een bosgemeenschap met een kruidlaag met een opvallend bloem- en kleurrijke planten in de lente. Lichtschaarste is een van de belangrijkste regulerende factoren voor de onderbegroeiing. Veel bosplanten ontwikkelen zich en bloeien in het voorjaar, nog voor er bladeren aan de bomen zijn. Zij vermijden de schaduwwerking van de bomen.

December 2023. Een overwinterend Lieveheersbeestje.

Bijlagen

Bijlage 1 - Vak A Taxus baccata boom nr. 1	pagina 76
Bijlage 2 - Vak B, Taxus baccata bomen hrs. 2 t/m 9	pagina 79
Bijlage 3 - Vak C, Taxus baccata bomen hrs. 10 t/m 14	pagina 82

Bijlage 1

Vak A *Taxus baccata* boom nr. 1

De *Taxus baccata* is van nature altijd meerstammig. Het meten van stamomvang van een meerstammige boom is nog een hele klus. Vanuit de grond komt niet één stam maar twee of vijf of meer. De taxus vertakt zich graag en bij voorkeur lekker laag. Dat betekent dat zo'n boom op meerdere plekken gemeten moet worden.

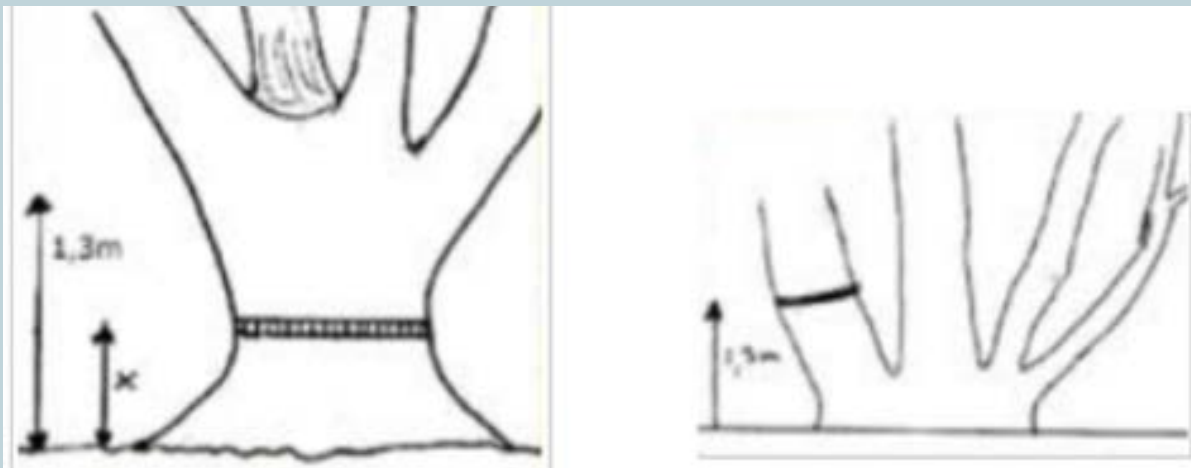

Gegevens - Vak A <i>Taxus baccata</i> boom nr 1	
Datum	27 mei 2023
Gemeten door	Aart (Bomenridders Schiedam), Edith en Karin (Natuurlijk Rotterdam, KNNV)
Adres	Karel de Stoutepark
Nederlandse naam	Taxus of Venijnboom
Wetenschappelijke naam	<i>Taxus baccata</i>
Plantjaar	1880 – 1900
Plantwijze	solitair
Boomhoogte	11,7 m
Omtrek stam	op 10 -15 cm
Hoogte	2,56 m
De stam is laag vertakt in 5 meerstammige takken. Zij zijn individueel nauwelijks te meten, doordat ze op verschillende hoogte met elkaar vergroeid zijn. De omtrek van elke stam deze vijf meerstammige takken werden gemeten op 1.30 m hoogte vanaf de bodem.	
Omtrek meerstammige tak 1	0,31 m
Omtrek meerstammige tak 2	0,59 m

Gegevens - Vak A Taxus baccata boom nr 1	
Omtrek meerstammige tak 3	0,54 m
Omtrek meerstammige tak 4 (binnentak)	0,43 m
Omtrek meerstammige tak 5 (binnentak)	0,41 m
Diameter kroonprojectie (bodem)	9,50 m.
Opgekroond?	opgekroond tot 1,70 m
Gesnoeid?	De kroon is in kegelvorm gesnoeid.
Conditie *	Zeer goed. Nergens dood hout in de kroon. Waar takken werden afgezaagd, groeien weer takjes met donkergroene en nieuwe, lichtgroene naalden. Ook onder de kroon, op plekken waar het best wel donker is.
Bijzonderheden	Jonge kinderen over deze boom: <i>"Dit is een perfecte klimboom."</i>
Verbeterpunten	Onderhoudsplan en bescherming passend bij een monumentale boom.
*Conditie: een momentopname om te kijken hoe de boom in detail en als geheel functioneert. Gekeken wordt naar knopzetting, groeilengtes van de scheuten, de kroon als geheel. Dit alles in relatie tot soort en leeftijd.	

Boomleeftijd berekenen

Hieronder een simpel programma om met behulp van gemiddelden de leeftijd van veel soorten bomen te bepalen.

Het gebruik van de omtrek/diameter van een boom om de groeifactor (en de leeftijd) te bepalen is onderhevig aan externe factoren die mede bijdragen aan de boomgroei. Grondsoort, bestrating, wegendruk, andere standplaatsfactoren als wel als

(grote) afwijkingen in de geschatte leeftijd leiden. Als er nma is aangegeven dat het om een als straatboom het nog steeds zo zijn dat de omstandigheden van de rd zijn dat de groei (sterk) achterblijft bij het d van de boom hoger uitvalt dan door het len in latere versies proberen dit probleem beter te ictor is de mate waarin de groei afneemt naarmate m bereikt. We hebben voor de berekeningen bomen dus afwijkingen kunnen optreden bij relatief jonge atig nieuwe bomen aan de selectie toevoegen zodat g meer bomen de leeftijd te bepalen zonder dat daar

de 'boomkaarten' gebruiken om de uitkomsten te

Subject: *Taxus baccata*

Plantformatie: Solitair.

Snoeiregime: Regulier.

Plantdatum: Op 5 jaar nauwkeurig bekend.

24 Bomen voldoen aan criteria.

Gemiddelde leeftijd: 135.7 jaar.

Gemiddelde groeifactor: 4.8139015281635

De leeftijd van deze Venijnboom wordt geschat op: 155 jaar.

Plantformatie	BoomVorm	Meting	In cm.	Plantschatting
▼	gewone boom	▼	Omvang	▼
			256	Op 5 jaar nauwkeurig.

terren van 5)
Groenwerk boomverzorging - Amsterdam-noord; Waterland; Noord-Holland

Bijlage 2

Vak B, *Taxus baccata* bomen nrs. 2 t/m 9

Taxus baccata boom nummer 2

Datum foto: mei 2023 De leeftijd van deze twee taxussen wordt geschat op meer dan 100 jaar.

Alle oude taxussen in veld B zijn getopt op de hoogte 5,2 – 5,6 m. Juist de *Taxus baccata* kan goed tegen snoeien. Eigenlijk kun je dit geen snoeien meer noemen; de kroon werd eraf gezaagd. Gelukkig konden deze taxussen dit overleven. Knotbomen kunnen zelfs ouder worden dan niet gesnoeide bomen van dezelfde soort.

De rode pijl wijst naar twee taxussen, die 123 jaar geleden nog maar kleine struikjes waren. Helaas heeft de gemeente Rotterdam op 2,5 meter hoogte de kroon eraf gezaagd. Dat is heel ongebruikelijk. Wat kan de reden geweest zijn om een boom die erg langzaam groeit en niet hoog wordt, zo rigoureuus op deze hoogte te knotten? Hun vorm is nu in combinatie met hun ouderdom wel erg uniek! De kleine struikjes achter deze 123 jaar oude bomen is een nieuwe generatie *Taxus baccata*. Zij zijn uit zaad opgegroeid en in verschillende grootte; dus verschillende leeftijden.

De smalste stammen hebben een omtrek van 1 – 1,19 meter. Hun leeftijd kan geschat worden op 67 – 80 jaar. Mogelijk zijn dit zaailingen. Anders gezegd: de tweede generatie *Taxus baccata*.

Taxus nr. 2 en 3 zijn meerstammig. Meerstammige bomen zijn moeilijk te meten. Een stam heeft een omtrek van 0,97 m. gemeten op 1,40 m. De andere stam heeft een omtrek van 1,39 gemeten op 50 cm. Die leeftijd ligt boven de 100 jaar.

De taxussen in vak A 1, vak B 2 en 3 behoren, gezien hun omvang en leeftijd tot de oorspronkelijke beplanting.

Boomleeftijd berekenen

Hieronder een simpel programma om met behulp van gemiddelden de leeftijd van veel soorten bomen te bepalen.
 Het gebruik van de omtrek/diameter van een boom om de groeifactor (en de leeftijd) te bepalen is onderhevig aan externe factoren die mede bijdragen aan de boomgroei. Grondsoort, bestrating, wegendruk, andere standplaatsfactoren alsmede als (grote) afwijkingen in de geschatte leeftijd leiden. Als er informatie is aangegeven dat het om een als straatboom het nog steeds zo zijn dat de omstandigheden van de leeftijd zijn dat de groei (sterk) achterblijft bij het diameter van de boom hoger uitvalt dan door het diameter in latere versies proberen dit probleem beter te worden factor is de mate waarin de groei afneemt naarmate de diameter bereikt. We hebben voor de berekeningen bomen met dus afwijkingen kunnen optreden bij relatief jonge leeftijd atig nieuwe bomen aan de selectie toevoegen zodat dat 3 meer bomen de leeftijd te bepalen zonder dat daarvoor e 'boomkaarten' gebruiken om de uitkomsten te bepalen.

Subject: *Taxus baccata*
 Plantformatie: Groepsverband.
 Snoei regime: Algemeen.
 Plantdatum: Op 5 jaar nauwkeurig bekend.
 13 Bomen voldoen aan criteria.
 Gemiddelde leeftijd: 113.64705882353 jaar.
 Gemiddelde groeifactor: 5.3575058829263
 De leeftijd van deze Venijnboom wordt geschat op: 67 jaar.

Soort	BoomVorm	Meting	In cm.	Plantschatting
land	alles	Omvang	100	Op 5 jaar nauwkeurig

terren van 5)
 roenwerk boomverzorging - Amsterdam-noord; Waterland; Noord-Holland

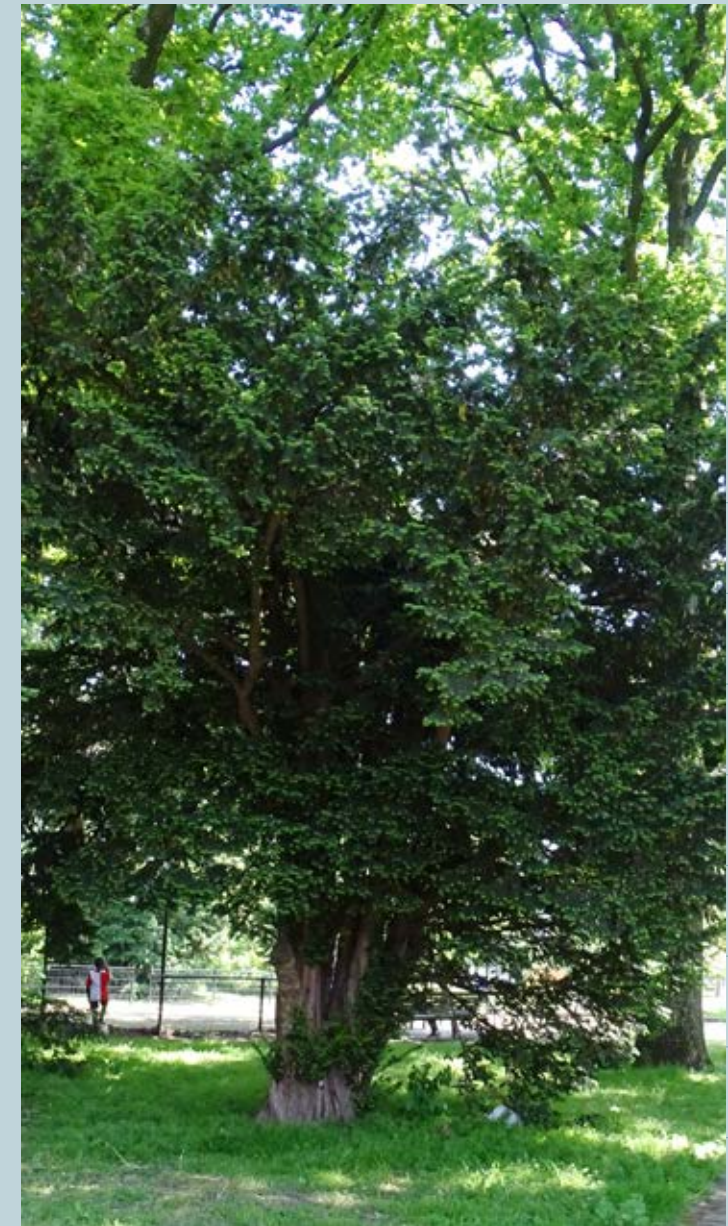
Boomleeftijd berekenen

Hieronder een simpel programma om met behulp van gemiddelden de leeftijd van veel soorten bomen te bepalen.
 Het gebruik van de omtrek/diameter van een boom om de groeifactor (en de leeftijd) te bepalen is onderhevig aan externe factoren die mede bijdragen aan de boomgroei. Grondsoort, bestrating, wegendruk, andere standplaatsfactoren alsmede als (grote) afwijkingen in de geschatte leeftijd leiden. Als er informatie is aangegeven dat het om een als straatboom het nog steeds zo zijn dat de omstandigheden van de leeftijd zijn dat de groei (sterk) achterblijft bij het diameter van de boom hoger uitvalt dan door het diameter in latere versies proberen dit probleem beter te worden factor is de mate waarin de groei afneemt naarmate de diameter bereikt. We hebben voor de berekeningen bomen met dus afwijkingen kunnen optreden bij relatief jonge leeftijd atig nieuwe bomen aan de selectie toevoegen zodat dat 3 meer bomen de leeftijd te bepalen zonder dat daarvoor e 'boomkaarten' gebruiken om de uitkomsten te bepalen.

Subject: *Taxus baccata*
 Plantformatie: Groepsverband.
 Snoei regime: Algemeen.
 Plantdatum: Op 5 jaar nauwkeurig bekend.
 13 Bomen voldoen aan criteria.
 Gemiddelde leeftijd: 113.64705882353 jaar.
 Gemiddelde groeifactor: 5.3575058829263
 De leeftijd van deze Venijnboom wordt geschat op: 81 jaar.

Soort	BoomVorm	Meting	In cm.	Plantschatting
land	alles	Omvang	120	Op 5 jaar nauwkeurig

terren van 5)
 roenwerk boomverzorging - Amsterdam-noord; Waterland; Noord-Holland

Bijlage 3

Vak C, Taxus baccata bomen hrs. 10 t/m 14

Hoogte van de taxussen in veld C: rond de 15.5 meter

Taxus nr. 10 heeft een stamomvang van taxus nr. 10: 1,37 m.

Taxus nr. 13 heeft een omvang van 2,20 m.

Beide bomen werden gemeten op het punt waar zij nog niet meerstammig zijn.

De leeftijden kunnen geschat worden op 90 jaar voor taxus nr. 10 en ver boven de 100 jaar voor taxus nr. 13

Datum foto: mei 2023. Leeftijden van deze bomen variëren van 90 tot meer dan 100 jaar.

Hieronder een simpel programma om met behulp van gemiddelden de leeftijd van veel soorten bomen te bepalen.
 Het gebruik van de omtrek/diameter van een boom om de groeifactor (en de leeftijd) te bepalen is onderhevig aan externe factoren die mede bijdragen aan de boom groei. Grondsoort, bestrating, wegendruk, andere standplaatsfactoren als well als grote) afwijkingen in de geschatte leeftijd leiden. Als er nma is aangegeven dat het om een als straatboom het nog steeds zo zijn dat de omstandigheden van de rd zijn dat de groei (sterk) achterblijft bij het d van de boom hoger uitvalt dan door het len in latere versies proberen dit probleem beter te ictor is de mate waarin de groei afneemt naarmate m bereikt. We hebben voor de berekeningen bomen dus afwijkingen kunnen optreden bij relatief jonge itig nieuwe bomen aan de selectie toevoegen zodat g meer bomen de leeftijd te bepalen zonder dat daar e 'boomkaarten' gebruiken om de uitkomsten te

Subject: *Taxus baccata*

Plantformatie: Groepsverband.

Snoeiregime: Algemeen.

Plantdatum: Op 5 jaar nauwkeurig bekend.

13 Bomen voldoen aan criteria.

Gemiddelde leeftijd: 113.64705882353 jaar.

Gemiddelde groeifactor: 5.3575058829263

De leeftijd van deze Venijnboom wordt geschat op: 148 jaar.

atie. BoomVorm Meting In cm. Plantschatting
 and | alles | Omvang | 220 | Op 5 jaar nauwkeurig.

Boomleeftijd berekenen

Hieronder een simpel programma om met behulp van gemiddelden de leeftijd van veel soorten bomen te bepalen.
 Het gebruik van de omtrek/diameter van een boom om de groeifactor (en de leeftijd) te bepalen is onderhevig aan externe factoren die mede bijdragen aan de boom groei. Grondsoort, bestrating, wegendruk, andere standplaatsfactoren als well als grote) afwijkingen in de geschatte leeftijd leiden. Als er nma is aangegeven dat het om een als straatboom het nog steeds zo zijn dat de omstandigheden van de rd zijn dat de groei (sterk) achterblijft bij het d van de boom hoger uitvalt dan door het len in latere versies proberen dit probleem beter te ictor is de mate waarin de groei afneemt naarmate m bereikt. We hebben voor de berekeningen bomen dus afwijkingen kunnen optreden bij relatief jonge itig nieuwe bomen aan de selectie toevoegen zodat g meer bomen de leeftijd te bepalen zonder dat daar e 'boomkaarten' gebruiken om de uitkomsten te

Subject: *Taxus baccata*

Plantformatie: Groepsverband.

Snoeiregime: Algemeen.

Plantdatum: Op 5 jaar nauwkeurig bekend.

13 Bomen voldoen aan criteria.

Gemiddelde leeftijd: 113.64705882353 jaar.

Gemiddelde groeifactor: 5.3575058829263

De leeftijd van deze Venijnboom wordt geschat op: 94 jaar.

atie. BoomVorm Meting In cm. Plantschatting
 and | alles | Omvang | 140 | Op 5 jaar nauwkeurig.

terren van 5)
 roenwerk boomverzorging - Amsterdam-noord; Waterland; Noord-Holland

Verantwoording en literatuur

Stadsarchief Rotterdam, 3 oktober 1861, aktenummer 203 notaris van der Wayfort.

Openarchieven.nl Notariële archieven. 11 augustus 1852, verkoop onroerende goederen.

Kuipersvanwijk.nl Stamboomonderzoek Persoon: Arie Essenbrugge van der Hegge

Openarchieven.nl Geboorteakte Simon Essenbrugge van der Hegge, 10 september 1830

De militaire topografische kaarten van Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland, drs M.J. Kraak, terreinanalist en medewerker TU Delft, afd. Geodesie

Topotijdreis.nl

Openarchieven.nl Verkoop roerende goederen, Simon van der Hegge 14 juli 1887

Hisgis.fa.knaw.nl Perceelsnr. Charlois Kat 120 eigenaar: Simon Essenbrugge van der Hegge

<https://rotterdamwoont.nl/bibliotheek/oud-charlois/>

Wikipedia

Luchtopname van Oud -Charlois. Stadsarchief Rotterdam. Collectie luchtfoto's.

Stadsarchief Rotterdam te Ridderkerk, Notariële archieven Reinier Hendrik van der Wajfort te Ridderkerk, Rotterdam, archief 1277, inventarisnummer 86, aktenummer 141, folio 48 t/m 64

1861 https://stadsarchief.rotterdam.nl/zoek-en-ontdek/archieven/zoekresultaat-archieven/mivast=184&mizig=365&miadt=184&miview=ldt&milang=nl&misort=last_mod%7Cdesc&mif1=Reinier%20Hendrik%20van%20der%20Wajfort&mif2=boedelinventaris&mif3=Ridderkerk&micode=1277_101&minr=2012667&miaet=54

Chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, uitgave 1897.

<https://www.frieslandopdekaart.nl/Images/Userfiles/files/legenda%20bonnebladen.jpg>

Caert Thresoor, Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie, 2015 – 4, nr 34
Verklaring der tekens en kleuren van de chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, uitgave 1897

De Plataan. Boom van het jaar. Bert Maes, <https://www.ecologischadviesbureaumaes.nl/415.pdf>

www.archiefeland.nl/bronnen/kaarten-en-ontwerptekeningen/detail/115723b6-dc46-11df-a9e7-7590f0316edd

kaartlaag.rotterdam.nl/bijzondere-bomen/51.89230/4.46720/51.89436/4.47499/brt/6764,6765,6766,6767,7324//877706@6766

www.frieslandopdekaart.nl/Images/Userfiles/files/legenda%20bonnebladen.jpg

Stadsarchief Rotterdam

www.archiefeland.nl/bronnen/kaarten-en-ontwerptekeningen/detail/115723b6-dc46-11df-a9e7-7590f0316edd

kaartlaag.rotterdam.nl/bijzondere-bomen/51.89230/4.46720/51.89436/4.47499/brt/6764,6765,6766,6767,7324//877706@6766

www.sculptureinternationalrotterdam.nl/essays/rotterdam-zuid-onbegrepen-utopie/

<https://www.trouw.nl/home/problemen-van-rotterdam-100-jaar-geleden-leken-sterk-op-die-van-nu~b39e2588/>

bosplus.be/bosrevue/taxus-een-herintroductie-met-een-oude-bekende/

www.west-vlaanderen.be/ontwikkelingsstadia-taxus

dendrologie.nl/wp-content/uploads/Het-meten-van-bomen-stamomtrek-en-kroondiameter.pdf

www.historici.nl/van-oude-vrijster-naar-happy-single/

edepot.wur.nl/50567 Onderzoek naar niet grondgebonden gevelbegroeiing Gert-Jan Middelie 2 september - 20 november 2009

www.gyzzlariviere.nl/gza/010811200.jpg De tempel 1948

Tijdschrift st. Historisch Charlois, Ons Charlois: Over juffrouw van der Hegge.

www.sculptureinternationalrotterdam.nl/essays/rotterdam-zuid-onbegrepen-utopie/

www.trouw.nl/home/problemen-van-rotterdam-100-jaar-geleden-leken-sterk-op-die-van-nu~b39e2588/

bosplus.be/bosrevue/taxus-een-herintroductie-met-een-oude-bekende/

www.west-vlaanderen.be/ontwikkelingsstadia-taxus

www.online-begraafplaatsen.nl/graf/398819/608377/Martha-Jacoba-van-der-Hegge-1870-1958

www.elsbet.nl/dl/CH%20verkenning%20Rotterdam%20Zuid.pdf

www.sculptureinternationalrotterdam.nl/essays/rotterdam-zuid-onbegrepen-utopie/

www.dotkadata.com/wpcontent/uploads/PDF_Bestanden/201205485_1_DemoBrielle110000/DotkaReport_201205485_1_DemoBrielle110000.pdf

muziektentenrotterdam.zigzap.nl/karel-de-stouteplein/

www.denachtclub.com/wp-content/uploads/2022/08/DNCA_A1_Wijkposters.pdf

geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=NFA06%3ARDH-557-20A

Bert Maes, Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen
<https://www.stadsplanten.nl/2023/04/taxus-van-bosbewoner-naar-city-tripper/>

<https://www.vbne.nl/klimaatslimbosennatuurbeheer/boomsoortenportaal/70>

<https://www.wur.nl/nl/onderzoek-resultaten/onderzoeksinstituten/environmental-research/show-went/hoe-reageren-gewassen-op-verdichte-grond-.htm>

Colofon

Onderzoek geschreven door

Edith Stuivenberg, KNNV Natuurlijk Rotterdam

Opmaak

Esther Veldman, KNNV Natuurlijk Rotterdam

Website

rotterdam.knnv.nl

